

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษา “ทุนทางสังคมกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าชายเลน ในพื้นที่ชุมชนบ้านคลองยาง หมู่ 2 อำเภอเกาะลันตา จังหวัดกระบี่” ผู้ศึกษาได้เสนอ แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยผู้ศึกษาได้ใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาและนำผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องมาใช้เป็นแนวทางและการอ้างอิง ซึ่งแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ ประกอบด้วย ทุนทางสังคม ประชาสังคม และการมีส่วนร่วมของประชาชน เนื่องจากทุนทางสังคม คือความสัมพันธ์ มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีการแลกเปลี่ยนกัน และการเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม ซึ่งความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมนั้นคือ รูปแบบของประชาสังคม สำหรับแนวคิดหลักของประชาสังคม คือ การรวมตัวกัน แสดงความคิดเห็น ปรีกษาหารือ ตัดสินใจร่วมกันโดยให้ความสำคัญกับทุกความคิดเห็น และทุกการโต้แย้ง อีกทั้งยังมีสำนึกของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่ได้รับความร่วมมือจากประชาชน นั่นจึงแสดงให้เห็นว่าการมีส่วนร่วมของประชาชน มีความสำคัญต่อทุนทางสังคม และประชาสังคม

และด้วยความเกี่ยวเนื่องกันของแนวคิดทั้งสามนี้อย่างที่ Putnam ได้กล่าวเอาไว้ในงาน Bowling Alone ของเขาไว้ว่า การมีส่วนร่วมในกลุ่มและการเคลื่อนไหวที่มีการจัดตั้งนั้นถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่ง ดังนั้น การที่กล่าวถึงเรื่องทุนทางสังคม จึงไม่สามารถที่จะละเลยในเรื่องของประชาสังคมและการมีส่วนร่วมของประชาชนไปไม่ได้ ซึ่งสอดคล้องกับที่ Linz และ Stepan¹ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับประชาสังคมเอาไว้ว่า ประชาสังคมคือรูปแบบหนึ่งของต้นทุนทางสังคม โดยรวมถึงสินทรัพย์อื่น ๆ ของสังคมทั้งระดับการศึกษาและการมีน้ำหนึ่งใจเดียวกันในสังคมด้วยเหตุนี้เอง ผู้ศึกษาจึงศึกษาแนวคิดทั้ง 3 เพื่อเป็นฐานในการวิเคราะห์งานชิ้นนี้

¹ โรเบิร์ต บี อัลบริทตัน และถวิลวดี บุรีกุล, บทบาทของประชาสังคมที่มีต่อการเมืองในด้านการเลือกตั้งของประเทศไทย, <isc.ru.ac.th/data/> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 24 พฤศจิกายน 2550].

ทุนทางสังคม (Social Capital)

ที่มาของทุนทางสังคม

ในปัจจุบันทุนทางสังคมเป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมกล่าวถึงเป็นอย่างมากในแวดวงวิชาการและในวงสังคมไทย ผลงานทางด้านวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทุนทางสังคมก็เริ่มมีมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งที่ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตไทยและสังคมเกษตรกรรมมานานแล้ว ซึ่งอยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์ เครือข่ายทางสังคม การถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน รวมไปถึงการไว้วางใจซึ่งกันและกัน แต่ถึงอย่างไรก็ไม่มีนิยามคำว่าทุนทางสังคมได้อย่างแน่นอนตายตัว ยังคงมีผู้ให้นิยามที่แตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับการนำไปใช้ประโยชน์ หรือขึ้นอยู่กับบริบทของสังคม แต่ถึงอย่างไรก็ยังคงมีประเด็นร่วมกันในเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างกัน (Relationship) ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (Trust) ความเป็นเครือข่าย (Network) และผลประโยชน์ต่างตอบแทนระหว่างกัน (Reciprocity)

คำว่าทุนทางสังคม ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Lyda Judson Hanifan (1920)² ในหนังสือ rural school community centres ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการมีเจตจำนงที่ดี (Good Will) การสร้างมิตรภาพ (Fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (Sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคม (Social Relationship) ระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การสร้างทุนทางสังคมในชุมชน ก็เช่นเดียวกับองค์กรทางธุรกิจ คือจะต้องมีการสะสมทุนก่อนการดำเนินธุรกิจ การสร้างทุนทางสังคมโดยองค์กรทางสังคมนั้น ปัจเจกบุคคลจะต้องสร้างมิตรภาพ และจะต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว เพราะปัจเจกบุคคลหากอยู่โดดลำพัง อาจจะไม่ได้รับการช่วยเหลือทางสังคมจนกว่าเขาได้ติดต่อกับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมก็จะมี การสะสมขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวอาจจะช่วยให้ปัจเจกสามารถบรรลุถึงความต้องการทางสังคมที่ตนเองต้องการ และยังสามารถช่วยทำให้เกิดศักยภาพสามารถปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นได้ อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ทางสังคม

² Robert D. Putnam, *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*, (New York: Simon & Schuster, 2000), p. 19.

ในลักษณะดังกล่าว สมาชิกซึ่งเป็นปัจเจกบุคคลก็อาจจะได้รับประโยชน์จากการคบค้าสมาคมกัน อันจะนำมาซึ่งความช่วยเหลือ ความเห็นอกเห็นใจ และมีมิตรภาพจากเพื่อนบ้าน และชุมชนเองก็ได้ ประโยชน์จากความเป็นปึกแผ่น และความสามัคคีของสมาชิกด้วยเช่นกัน Hanifan³ ยังได้กล่าวถึง ประเด็นสำคัญเกี่ยวกับทุนทางสังคม 2 ประเด็น ได้แก่ ประการแรก คำนิยามทุนทางสังคม เหมือนกับคำนิยามที่ใช้ในปัจจุบันเป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นการเสริมแนวคิดอย่างต่อเนื่องระหว่าง อดีตและแนวคิดในปัจจุบัน ประการที่สอง Hanifan ได้เลือกใช้คำนี้เพื่ออภิปรายกับพวกนักธุรกิจ ด้วยภาษาทางเศรษฐศาสตร์ มากกว่าที่จะเน้นความสำคัญกับชุมชนอย่างแท้จริง การสร้างทุนทาง สังคมในแนวทางของ Hanifan⁴ นั้นได้เสนอเอาไว้ในรูปแบบของกระบวนการ (Process) โดยเริ่ม จากการที่ปัจเจกบุคคลได้ตระหนักถึงการสร้างพลังด้วยการร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา จากนั้นปัจเจกบุคคลก็จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่นโดยอาศัยมิตรภาพ และความเห็นอกเห็นใจ กัน และผลจากความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวทำให้สมาชิกทุกคนในชุมชนได้เข้ามาร่วมมือกัน ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ทำให้เกิดพลังในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ความน่าสนใจของแนวคิดทุนทางสังคมมาจาก 2 มิติ คือ⁵

มิติที่หนึ่ง ทุนทางสังคม เป็นแนวคิดที่มาจากความคิดทางการเมืองของกลุ่มคนที่ทำ หน้าที่วางนโยบาย โดยเป็นคำที่แสดงถึงความคิด ความเชื่อทางการเมืองในยุคนั้น โดยได้เน้น ความรู้สึกในเชิงเศรษฐกิจ และในขณะที่เดียวกันก็ได้ใช้อ้างถึงความสำคัญของสังคมด้วย (a hard-nosed economic feel while restating the importance of the social) โดยแน่นอนว่าเป็นสิ่งที่ ทวนกระแสเศรษฐศาสตร์การเมืองในทศวรรษ 1980 – ต้นทศวรรษ 1990 โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน กลุ่มของนักคิดอเมริกัน อังกฤษ และนิวซีแลนด์ ในมุมมองพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจนั้น ได้แสดงให้เห็นความรู้สึกของการขาดหายไปในเรื่องมุมมองทางด้านทุนทางสังคม ในยุคกลางทศวรรษ 1990 มีการใช้คำที่สะท้อนให้เห็นถึงการกลับมามีบทบาททางการเมืองของพรรคการเมืองกึ่งซ้าย

³ ไกรวุฒิ วัฒนสิน, “ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม,” (วิทยานิพนธ์ดุสิตวิทยบัณฑิต คณะ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549), น. 30.

⁴ วรวุฒิ โรมรัตน์พันธ์, ทุนทางสังคม (กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชน เป็นสุข (สรส.), 2548), น. 16.

⁵ David Halpern, Social Capital (UK: Polity Press, 2005), pp. 1-2.

ซึ่งยืนอยู่ตรงกันข้ามกับซีกโลกตะวันตก นั่นเป็นการบอกว่าเหตุใดการพัฒนาที่ใช้ตัวแบบที่ประยุกต์ความรู้ทางการตลาด (Model of the Market) มาใช้ในหลาย ๆ ส่วนของโลกจึงไม่มีความสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่เป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งปรากฏภาพของความยุ่งยากวุ่นวาย นั่นก็เป็นสาเหตุมาจากทางด้านทุนทางสังคมนั่นเองที่ขาดหายไปจากสังคม เป็นสิ่งสำคัญที่นักเศรษฐศาสตร์ได้เคยมองข้ามไป

มิติที่สอง ความสนใจในเรื่อง ทุนทางสังคม ทำให้เกิดการขับเคลื่อนในการศึกษาวิจัย บทความและการศึกษาวิจัยจำนวนมากที่ปรากฏออกมา เอกสารเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบ และคุณภาพของความสัมพันธ์ เครือข่าย ความเชื่อมโยงของบุคคลในสังคมที่มีความแตกต่างกัน และขอบเขตของความสำคัญของผลที่จะตามมา ซึ่งส่งผลต่อผลิตภัณฑ์สำคัญ ๆ ของสังคม การเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ การสาธารณสุข อาชญากรรม ความสามารถทางการศึกษาที่แสดงผลออกมาให้เห็น อีกทั้งความมีประสิทธิภาพของรัฐบาล นักวิจัยก็มีระเบียบวิธีวิจัยของตนที่แตกต่างกันออกไป ในการศึกษาความสัมพันธ์ การให้คำนิยามทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน ซึ่งนั่นก็เป็นเพียงสิ่งซึ่งนักวิจัยได้เริ่มต้นเพื่อความเข้าใจที่ถ่องแท้

Putnam⁶ กล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายที่เกิดจากความเห็นพ้องต้องกันของประชาชนว่ามีอยู่หลายประการ อาทิ

1. ทำให้เพิ่มศักยภาพในการทำงาน และช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะปลีกตัวไปทำแบบปัจเจกชน
2. ทำให้เกิดจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกัน หรือการต่างตอบแทน (Reciprocity) ซึ่งทำให้องค์กรชุมชนแข็งแรงและมีพลังมากขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกระบวนการรักษาชื่อเสียง และการยอมรับจารีตประเพณีของชุมชนนั้น ๆ ด้วย ว่ามีมากน้อยแค่ไหน
3. เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและระบบข้อมูลข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว
4. มีการนำความสำเร็จร่วมกันในอดีต มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อสร้างความร่วมมือในอนาคต

Putnam มองว่า การทำงานร่วมกันในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากสิ่งที่เอื้อให้เกิดทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ในชุมชน (Stock of Social Capital) อาจจะสามารถได้ว่าใน

⁶ วรวิมล โรมรัตนพันธ์, ทุนทางสังคม, น. 63-64.

อีกแง่มุมหนึ่งนั้น ทูทางสังคมจะทำให้ชุมชนมีพลังเพียงพอที่จะทำในเรื่องต่าง ๆ ได้มากยิ่งขึ้น โดยได้อธิบายว่า ทูทางสังคมมีความสำคัญอย่างน้อยอีก 2 ประการ คือ

ประการแรก ทูทางสังคม ทำให้คนสามารถแก้ปัญหาได้ง่ายขึ้น ผู้คนอาจจะดิ้นรนหากพวกเขามีความร่วมมือกัน และมีการแบ่งปันกัน

ประการที่สอง ทูทางสังคม ช่วยหล่อลื่นกลไกการทำงานในชุมชน ทำให้ชุมชนอยู่กันอย่างสันติและมีความสงบมากขึ้น ทั้งนี้ เมื่อคนในชุมชนมีความไว้วางใจกัน ก็จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่มีการทำเป็นกิจวัตรประจำวันของประชาชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางสังคมที่ประชาชนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ

ซึ่งกลไกการเกิดทูทางสังคมนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นกลไกเชิงวัฒนธรรม โดยมีองค์ประกอบที่เป็นกระบวนการดังต่อไปนี้⁷

1. การเกิดขึ้นของเครือข่ายที่มีบรรทัดฐานที่แข็งแกร่งในสัญญาประชาคมที่ใช้เป็นหลักในการช่วยเหลือกัน แล้วเกิดสภาพของคลังแห่งไมตรีจิต (Favor Bank) ซึ่งก็คือหัวใจของหลักการแห่งการแบ่งปัน ช่วยเหลือ และเอื้ออาทรต่อกันของสมาชิกในสังคมนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น ในสังคมเกษตรกรรม ก็เกิดสภาพ หรือลักษณะของ Favor Bank อันเป็นลักษณะหนึ่งที่มีมานานในสังคมเกษตรกรรมทุกแห่งในโลก นั่นคือการช่วยเหลือกันในประเพณีการ “ลงแขก” ซึ่งความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวกให้กลไกนี้ดำเนินไปโดยสะดวก และกลายเป็นส่วนหนึ่งของรูปแบบการดำรงชีวิตในสังคม (Social Life)

2. เครือข่ายของสัญญาประชาคมที่เกิดขึ้นจะนำไปสู่ความร่วมมือ การสื่อสาร และการกระจายข้อมูลข่าวสารสู่ผู้อื่น ที่เน้นความไว้วางใจกัน ซึ่งจะมีกลไกต่าง ๆ ในสังคมที่สลับซับซ้อนในการพิสูจน์ความไว้วางใจดังกล่าว จึงเป็นการง่ายที่จะเกิดความร่วมมือกันด้วยกระบวนการที่เกิดขึ้นแล้ว (Repeat Play) และจากถูกฝัง หรือผนวกเป็นส่วนหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social interaction)

3. รูปแบบความร่วมมือต่าง ๆ จะเปรียบเสมือนรูปแบบทางวัฒนธรรมสำเร็จรูป (Culture Template) ที่ผ่านการเรียนรู้ถูกฝัง ที่แพร่กระจายให้พลเมืองสำหรับความร่วมมือในอนาคตในลักษณะเครือข่าย ซึ่งกลายมาเป็นรูปแบบทางประเพณี (Tradition)

⁷ กวีพัฒน์ สุขแจ่ม, “ทูทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด: กรณีศึกษาบ้านคลองจระเข้ น้อย ต.เกาะไร่ อ.บ้านโพธิ์ จ.ฉะเชิงเทรา,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), น. 63.

ความสำคัญของทุนทางสังคมจากงานของ Putnam ที่ได้ศึกษาการสร้างประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี⁸ สรุปได้ว่า ปัจจัยสำคัญต่อประสิทธิภาพของรัฐบาลท้องถิ่น คือความแน่นแฟ้นของวิถีความสัมพันธ์และระดับของความเชื่อถือระหว่างผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ ความมีประสิทธิภาพของรัฐบาลท้องถิ่นในแนวทางประชาธิปไตยนั้น ความสำคัญอยู่ที่ทุนทางสังคมของท้องถิ่น รัฐบาลท้องถิ่นที่ประสบความสำเร็จมาก เป็นพื้นที่ที่มีระดับทุนทางสังคมสูง ซึ่งวัดโดยกระบวนการการมีส่วนร่วม มีองค์กรสมาคมในแนวราบ และมีระดับความเชื่อถือกันระหว่างบุคคลอยู่ในระดับสูง ต้นตอของรูปแบบทางสังคมเช่นนี้⁹ ปรากฏเด่นชัดในอดีต ประวัติศาสตร์เป็นตัวหล่อหลอมต่อสถาบันและวิถีชีวิตของปัจจุบัน กระบวนการเกิดทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคม มีระบบคิด และค่านิยมที่ดี ระบบคิดที่ประชาชนตระหนักถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ทำให้ทุกคนหันมาให้ความร่วมมือ หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม ให้ความเสมอภาค เท่าเทียมกัน ค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปในทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี

เกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมนั้น ได้มีนักปรัชญาสังคม Albert O. Hirschman¹⁰ เปรียบเทียบว่าเป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (Moral Resource) และเป็นทรัพยากรที่ใช้ไม่มีวันหมด อย่างไรก็ตาม ทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มีประโยชน์อะไรเลยถ้าไม่ถูกนำมาใช้ ซึ่งต่างไปจากทุนทางกายภาพ (Physical Capital) และทุนอื่น ๆ ทั่วไปที่เคยมีมา (Convention Capital) เพราะทุนเหล่านี้จะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ Hirschman ได้เปรียบเทียบทุนทางสังคมว่า เป็นเสมือนสินค้าสาธารณะ (Public Good) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ ใครก็สามารถเข้ามาใช้ได้ และไม่สามารถกีดกันไม่ให้ผู้อื่นเข้ามาใช้ได้ ทุนทางสังคมซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน และต้องมาจากกิจกรรมทางสังคมอื่น ๆ อันประกอบไปด้วย ความผูกพันกัน (Ties) จารีตประเพณี (Norms) และความไว้วางใจกัน (Trust)

⁸ สรุปความจาก Robert D. Putnam, *Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993).

⁹ วรวิมล โธมัสตันพันธ์, *ทุนทางสังคม*, น. 17.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 15.

พระไพศาล วิสาโล¹¹ ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมในทัศนะประชาสังคมว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่จะช่วยสร้างจิตสำนึกสาธารณะ ได้แก่ การรวมกลุ่มและการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย การรวมกลุ่มนั้น เป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่ความไว้วางใจ และการร่วมมือกันอย่างกระชับแน่น การรวมกลุ่มช่วยให้เกิดความไว้วางใจและการร่วมมือกัน ใครที่โกงจะเป็นที่รับรู้ทั่วทั้งกลุ่ม จะส่งผลทำให้ไม่ได้รับการช่วยเหลือ ความร่วมมือ หรือการยอมรับจากคนในกลุ่ม ยิ่งกลุ่มมีความสัมพันธ์กว้างขวางเป็นเครือข่าย ผลเสียของการโกงก็จะยิ่งเพิ่มมากขึ้น ถ้าความสัมพันธ์ในกลุ่มมีความเข้มแข็งหรือเครือข่ายมีลักษณะพึ่งพาอาศัยกันสูงหรือมีความแน่นแฟ้นกันมาก ความสามารถในการลงโทษ (Sanction) ก็จะมีมาก นั่นจะเป็นหลักประกันในการควบคุมการโกง ทำให้ผู้คนไว้วางใจซึ่งกันและกัน เมื่อเกิดบรรยากาศของความไว้วางใจกัน การร่วมมือก็เป็นไปได้โดยง่าย กลายเป็นวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐาน (Norm) ภายในกลุ่ม ทำให้กลุ่มพร้อมที่จะร่วมมือกันเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน หรือต่างตอบแทนกัน (Reciprocity) และขยายไปสู่การร่วมมือกันเพื่อสาธารณประโยชน์ ซึ่งความสำคัญของบรรทัดฐานนี้ Francis Fukuyama¹² ได้อธิบายไว้ว่า เป็นส่วนหนึ่งที่สร้างทุนทางสังคม และเป็นสิ่งที่สามารถแบ่งปันระหว่างคนที่อยู่ในกลุ่มและไม่มีกลุ่มในสังคมทั่วไป แม้ว่าทุนทางสังคมนั้นจะมีอยู่ในทุกสังคม แต่ก็มีความแตกต่างกันในรายละเอียด

ความหมายของทุนทางสังคม

Robert D. Putnam¹³ ได้ให้นิยามทุนทางสังคมไว้ว่า หมายถึง เรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน และความไว้วางใจระหว่างกัน เป็นส่วนที่เอื้อต่อทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความสะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

¹¹ สันติสุข ไสกนศิริ, วิถีสังคมไทย: สรรพนิพนธ์ทางวิชาการเนื่องในวาระหนึ่งศตวรรษ ปรีดี พนมยงค์ (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการดำเนินงานฉลอง 100 ปี ชาตกาลนายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส ภาคเอกชน, 2544), น. 19.

¹² ญัฐกานต์ จิตรวัฒนา, “พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ต.คู่งษ์ อ.สันติสุข จ.น่าน,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546), น. 14.

¹³ วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, ทุนทางสังคมกับการจัดการสิ่งแวดล้อม (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์และปีที่พิมพ์), น. 158. (อัดสำเนา)

Putnam¹⁴ ยังได้กล่าวไว้อีกด้วยว่า ทูทางสังคม เป็นรูปแบบของการสร้างองค์กรทางสังคม ซึ่งประกอบไปด้วย ความไว้วางใจกัน (trust) บรรทัดฐาน/จารีต (Norms) และการเป็นเครือข่าย ส่งผลให้สังคมมีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการรวมกลุ่มกันเป็นประชาคม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นการใช้ชีวิตในสังคม โดยมีการมีส่วนร่วมทางสังคม ซึ่งทฤษฎีทูทางสังคมนี้เป็นการให้คุณค่ากับ “เครือข่ายทางสังคม” (Social Network)

Putnam และ Goss¹⁵ ได้ให้คำนิยามของคำว่าทูทางสังคมว่า หมายถึง เครือข่ายทางสังคม (Social Networks) และปทัสถานของการแลกเปลี่ยนบางอย่าง ความเป็นเครือข่ายนี้ยังได้ช่วยสร้างทูทางสังคมที่เอื้อด้านการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน¹⁶ แต่การติดต่อสื่อสารดังกล่าวก็ไม่ใช่เป้าหมายสุดท้าย ทูทางสังคมได้ช่วยสร้างกระบวนการที่เกี่ยวกับด้านชีวิตและจิตใจ (Psychological and Biological) และทางเลือกใหม่ที่จะปรับปรุงและพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล การติดต่อสื่อสารกับผู้อื่นก็จะช่วยให้ผู้คนเกิดความตระหนักในเรื่องเกี่ยวกับผู้อื่นมากขึ้นและอยากที่จะรักษาลักษณะที่ดีของสังคมเอาไว้

Pretty and Ward¹⁷ ให้นิยามทูทางสังคมว่า เป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความไว้วางใจระหว่างกัน ทำให้เกิดจิตสำนึก การติดต่อกัน มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนร่วมกัน โดยสิ่งเหล่านี้อยู่บนพื้นฐานการเคารพซึ่งกันและกัน การไว้วางใจระหว่างกัน และมีการต่างตอบแทนกัน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าทูทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ชาติพันธุ์ ศีลธรรม อายุ หรือรายได้ และสร้างความผูกมัด กระชับแน่นระหว่างคนให้มีจุดร่วมกัน แสดงให้เห็นถึงระบบและกระบวนการของทูทางสังคม โดยชี้ให้เห็นถึงระบบคิด ว่าเริ่มจากการสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน ระบบคิดเหล่านี้จะส่งผลถึงวิถีปฏิบัติในรูปของความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของสมาชิกในชุมชนให้มีความเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้น

¹⁴ John Field, *Social Capital* (London: Routledge, 2003), pp. 31-32.

¹⁵ Robert D. Putnam and Goss, *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* (New York: Oxford University Press, 2002), p. 3.

¹⁶ ญัฐกานต์ จิตรวัฒนา, “พัฒนาการทูทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ต.คู่งษ์ อ.สันติสุข จ.น่าน,” น. 10.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, น. 35.

โดย Pretty and Ward ได้พูดถึงทุนทางสังคมใน 4 ลักษณะ¹⁸ คือ

1. ความสัมพันธ์ของความไว้วางใจกัน (Relation of Trust) ความไว้วางใจกันจะเป็นเหมือนน้ำมันหล่อลื่นให้เกิดความร่วมมือ และเป็นการช่วยประหยัดต้นทุน
2. การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน (Reciprocity and Exchange) สิ่งนี้จะช่วยเพิ่มความไว้วางใจกันให้มีมากขึ้น โดยการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนพบได้ใน 2 ลักษณะ คือ การแลกเปลี่ยนในเวลาเดียวกันแต่ไม่เท่ากัน และการแลกเปลี่ยนต่างเวลากันแต่ผลเท่ากัน
3. กฎกติกาที่ใช้ร่วมกัน (Common Rule) บรรทัดฐาน (Norms) และการลงโทษทางสังคม (Sanctions) เป็นการตกลงกันของแต่ละบุคคลที่จะกำหนดบรรทัดฐานการปฏิบัติ เพื่อที่จะรักษาผลประโยชน์ของชุมชนและยอมรับบทลงโทษต่าง ๆ ทางสังคมถ้าเกิดการกระทำผิดขึ้น
4. การเชื่อมต่อกัน (Connectedness) การเป็นเครือข่าย และกลุ่ม (Network and Group) การเชื่อมต่อกันเป็นกลุ่มเครือข่ายนั้นเป็นสิ่งสำคัญของทุนทางสังคม ในความสัมพันธ์เชื่อมต่อนั้น อาจมีหลายลักษณะตามแต่รูปแบบกลุ่ม เพื่อแลกเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ระหว่างกัน บางครั้งอาจจะเป็นการติดต่อสัมพันธ์ทั้งทางเดียวและสองทาง ได้ทั้งในระยะยาวและจบลงอย่างรวดเร็ว

จากข้อมูลของ World Bank¹⁹ กำหนดให้ ทุนทางสังคม คือ สถาบัน (Institutions) ความสัมพันธ์ (Relationship) และบรรทัดฐาน/จารีต (Norms) ที่มีลักษณะเป็นทั้งคุณภาพและปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของกลุ่มคนในสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่จะเกิดได้ในทุกสถาบันสังคม แต่มันคือกาว (Glue) ที่เชื่อมสถาบันเหล่านั้นเข้าด้วยกัน นอกจากนี้ ธนาคารโลก มีการแบ่งมุมมอง เรื่องทุนทางสังคม ออกเป็น 2 ระดับ นั่นคือ มุมแคบ และมุมกว้าง โดยมุมแคบ จะเป็นการมองความสัมพันธ์ในแนวราบ และมองในเชิงบวกเท่านั้น ในขณะที่มุมกว้างจะมองความสัมพันธ์ทั้งในแนวราบและแนวตั้ง รวมทั้งในเชิงบวกและในเชิงลบ โดยลักษณะทุนทางสังคมปรากฏเป็นลักษณะหรือคุณสมบัติประจำที่ฝังอยู่ในความสัมพันธ์ของความร่วมมือ การศึกษาของธนาคารโลก ยังกล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคมที่มีผลต่อการพัฒนาว่า

¹⁸ กนกวรรณ จินานูวัฒนา, “กระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ต.คลองกระเจง อ.สวรรคโลก จ.สุโขทัย,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546), น. 26.

¹⁹ ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา, “พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ต.คู่งษ์ อ.สันติสุข จ.น่าน,” น. 11.

1. เป็นการให้ทรัพยากรน้อยลง ป้องกันการขိုโกงในการทำธุรกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลจากความไว้วางใจกัน
2. การลดความจำเป็นของธุรกิจในการตรวจสอบตัวตนและพนักงานของตนทำให้สามารถดำเนินกิจกรรมอื่น ๆ ที่สร้างสรรค์ได้มากขึ้น
3. ความไว้วางใจกันจะสามารถทดแทนการกำหนดสิทธิในทรัพย์สินอย่างเป็นทางการได้
4. ความเชื่อมั่นในนโยบายของรัฐจะช่วยสร้างบรรยากาศที่ดีในการลงทุน
5. ความไว้วางใจกันในระดับสูงจะช่วยส่งเสริมให้เกิดการลงทุนในทุนมนุษย์
6. ความไว้วางใจกันและการมีส่วนร่วมของประชาชนช่วยส่งเสริมให้หน่วยงานรัฐทำงานได้ดีขึ้น โดยเฉพาะภาคการศึกษา
7. ชุมชนและความร่วมมือกันในชุมชนจะช่วยลดการใช้สมบัติสาธารณะอย่างสิ้นเปลืองหรือไม่บำรุงรักษา
8. ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบุคคลจะช่วยเพิ่มการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและการสร้างนวัตกรรม
9. ทุนทางสังคมจะเป็นเสมือนการประกันภัยอย่างไม่เป็นทางการและช่วยลดความเสี่ยงโดยการแบกรับความเสี่ยงร่วมกันจะช่วยสร้างกลไกรองรับทางสังคม ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถลงทุนในกิจการที่มีความเสี่ยงแต่มีผลตอบแทนสูงได้

Francis Fukuyama²⁰ ได้ให้คำนิยามทุนทางสังคมไว้ในบทความ Social Capital and Civil Society ว่า ทุนทางสังคม คือแนวการปฏิบัติ รูปแบบความร่วมมืออย่างไม่เป็นทางการซึ่งสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างปัจเจกสองคนขึ้นไป ซึ่งบรรทัดฐานในการสร้างทุนทางสังคมนั้นเป็นสิ่งที่ละเอียดอ่อน คือต้องมีการถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน การมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันโดยสิ่งเหล่านี้จะต้องอาศัยความเชื่อถือต่อกัน (Definition) ความไว้วางใจกัน (Trust) การสร้างเครือข่าย (Network) ประชาสังคม (Civil Society) และการร่วมมือกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้รวมกันขึ้นเป็นทุนทางสังคม Fukuyama ยังเห็นว่า ทุนทางสังคมนั้นมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจสมัยใหม่ และเป็นสิ่งที่ทำให้เสรีประชาธิปไตยมีเสถียรภาพอีกด้วย

²⁰ Francis Fukuyama, *Social Capital and Civil Society* (The Institute of Public Policy George Mason University October 1, 1999), <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2550].

James Coleman²¹ ได้อธิบายว่า ทูทางสังคมเป็นชุดของความสัมพันธ์ (Set of Relationships) ระหว่างคน เป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจากความตั้งใจบนพื้นฐานของความคาดหวังในสิ่งที่ต้องการใช้ร่วมกัน (Common) เป็นชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน (Set of Shared Values) และการมีสำนึกของความไว้วางใจ (Sense of Trust) ระหว่างกัน สิ่งเหล่านี้ถือเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือมากกว่าที่ได้แสดงออกมา และส่งผลดีต่อกิจกรรมที่ได้กระทำ ในมิติดังกล่าวทำให้เห็นได้ว่าทูทางสังคมนั้นเป็นโครงสร้างทางสังคมที่เกิดขึ้นกับปัจเจกบุคคลในองค์กร และในทางตรงข้าม ในที่ที่มีทูทางสังคมอ่อนแอ ก็จะมีปรากฏการณ์ของความขัดแย้ง และการขาดความไว้วางใจกัน (Conflicting Values and Lack of Trust)

ความหมายของทูทางสังคมของนักวิชาการไทย

สุพรรณิ ไชยอำพร และ คมพล สุวรรณภูฏ ได้เขียนบทความชื่อ กระบวนการสร้างและพัฒนาเครือข่ายเพื่อการเฝ้าระวังทางสังคม โดยได้อ้างนิยามทูทางสังคมของนักวิชาการ เช่น ประเวศ วะสี, ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม และ ชาตชาย ณ เชียงใหม่ เอาไว้²²

ประเวศ วะสีได้นิยามทูทางสังคมว่า คือ ความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม การมีการศึกษาดี การมีวัฒนธรรม การมีความซื่อสัตย์สุจริต การมีความรับผิดชอบต่อส่วนร่วม การมีประสิทธิภาพในการทำงาน การมีการเมืองและระบบราชการที่ดี ซึ่งเมื่อนำเอาสิ่งเหล่านี้มารวมกัน ก็เรียกได้ว่าเป็นการเกิดทูทางสังคมซึ่งนำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ มีการรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมทำให้เกิดสังคมเข้มแข็ง

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรมได้นิยามทูทางสังคม หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชน ท้องถิ่น ความสามัคคี รวมพลัง มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบของชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจุดรวมใจ มีศีลธรรม มีจิตวิญญาณความสมัครสมานสามัคคี รักใคร่กลมเกลียวกัน สิ่งเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานที่จะทำให้ในชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งและยั่งยืน

²¹ ไกรวุฒิ วัฒนสิน, “ทูทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม”, น. 33.

²² สุพรรณิ ไชยอำพร และ คมพล สุวรรณภูฏ, “กระบวนการสร้างและพัฒนาเครือข่ายเพื่อการเฝ้าระวังทางสังคม”, <www.socialwarning.msociety.go.th/socwarn/knowledge/knowledge/networking.ppt> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อ 12 ตุลาคม 2550], น. 15-17.

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ ทูทางสังคมหมายถึง สถาบันทางสังคม และรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนชนบทที่ทำหน้าที่ จัดระเบียบความสัมพันธ์ ให้ความชอบธรรม แก่แบบแผนของการจัดสรรแลกเปลี่ยนทรัพยากร

อมรา พงศาพิชญ์²³ ได้ให้ความหมายของคำว่า ทูทางสังคม คือความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน/องค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่มและรูปเครือข่าย รวมทั้งค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม

อดิศักดิ์ จิระวุฒิพงศ์ กล่าวว่าการดำเนินงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.)²⁴ ได้กำหนดให้ทูทางสังคม หมายถึงผลรวมของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนที่ได้จากการสั่งสมและการต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้เพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของความไว้วางใจ สบายใจแห่งความผูกพันและวัฒนธรรมที่ดีงาม

พรชัย ตระกูลวรานนท์²⁵ เขียนไว้ในหนังสือเรื่องทูทางสังคมและแบบแผนการมีส่วนร่วมทางการเมืองภาคประชาชนในประเทศไทย โดยได้อ้างคำพูดของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ว่า ทูทางสังคม คือ วิธีคิดและระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่นการจัดการทรัพยากร การจัดการระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในชุมชน ไม่ว่าจะมีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยการคิดเชิงซ้อน และเกี่ยวข้องกับเรื่องระบบความรู้ และภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้นั้น อาจเป็นรูปของจารีต กฎหมาย หรือเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ อานันท์ยังมองว่าทูทางสังคมในสังคมไทยนั้นอยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการ คือ

²³ อมรา พงศาพิชญ์, “ทูทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย,” วารสารวิจัยสังคม 23(มกราคม 2543):19.

²⁴ อดิศักดิ์ จิระวุฒิพงศ์, ทูทางสังคม, <<http://www.nec.engr.tu.ac.th/download/asset.pdf>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม 2550].

²⁵ พรชัย ตระกูลวรานนท์, ทูทางสังคมและแบบแผนการมีส่วนร่วมทางการเมืองภาคประชาชนในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร: มิสเตอร์ก็อปปี, 2549), น. 28.

1. หลักการตอบแทนกัน (Reciprocity) ถือเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกในการสร้างความร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ เป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม

2. หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Communality) คือการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ ร่วมกัน

โดยสรุปทฤษฎีทางสังคม หมายถึง ทฤษฎีที่เกิดจากการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน เพื่อร่วมคิดร่วมทำ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน เป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีความไว้วางใจกัน เคารพต่อกัน มีค่านิยมต่างตอบแทนกัน มีวัฒนธรรมที่ดีงาม มีความผูกพัน เชื้อติดต่อกัน สามัคคี เอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยมีน้ำใจต่อกัน มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะช่วยให้เกิดพลังในชุมชนและสังคม ทฤษฎีทางสังคมนั้นเป็นเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ข้างต้นนี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดี ความใกล้ชิดกัน และความเข้มแข็งของชุมชน มีการแสดงออกถึงความสัมพันธ์ที่เข้มแข็งนี้ด้วยการแสดงออกในรูปแบบของการปฏิบัติกิจกรรมร่วมกันด้วยความเต็มใจ เพื่อประโยชน์ของชุมชนโดยมีการสร้างความสัมพันธ์กับทั้งมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งความสัมพันธ์ที่มีต่อกันนี้ทำให้ชุมชนเกิดความขัดแย้งกันน้อยลง สามารถแก้ปัญหาได้เองโดยการระดมความคิดของคนในพื้นที่ เพื่อประโยชน์สูงสุดของชุมชนโดยมีการทำกิจกรรมร่วมกัน ไม่เพียงแต่เฉพาะบุคคล หรือบางกลุ่มแต่เป็นการรวมพลังกันของคนในชุมชนทั้งหมด ซึ่งมีวัตถุประสงค์เดียวกันเพื่อสรรค์สร้างสิ่งดี ๆ ให้เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งความสัมพันธ์นี้อาจจะอยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์แนวราบ มีความเท่าเทียมกันในการดำรงอยู่ของปัจเจกแต่ละคน สร้างสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของและความเป็นกลุ่มก้อนชุมชนเดียวกัน เพื่อประโยชน์ทั้งในการแสดงความคิดเห็นได้อย่างเท่าเทียมกัน การร่วมมือ ลงแรงและรับผลประโยชน์อย่างเท่าเทียมกันด้วย

องค์ประกอบ “ทฤษฎีทางสังคม”

องค์ประกอบที่สำคัญของ ทฤษฎีทางสังคม²⁶ ประกอบด้วย 1. เครือข่าย (Network) 2. กลุ่มของบรรทัดฐาน/คุณค่า (Norms) และความคาดหวัง (Expectations) ที่กลุ่มสมาชิกต่าง ๆ ให้แก่กัน 3. มาตรการการลงโทษ (Sanction) และการให้รางวัล ที่ช่วยรักษาบรรทัดฐาน และเครือข่ายไว้ให้

²⁶ ไกรวุฒิ วัฒนสิน, “ทฤษฎีทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม”, น. 37.

ดำรงอยู่ องค์ประกอบทั้ง 3 ตัวนี้ เป็นที่ยอมรับในเกือบทุกรูปแบบขององค์กรทางสังคม ซึ่งอาจพิจารณาในรูปแบบที่มีอยู่ในทุกหนทุกแห่งของทุนทางสังคม ได้แก่ ชุมชนดั้งเดิม/พื้นฐานที่ท้องถิ่นประกอบกันขึ้นเป็นชุมชน

องค์ประกอบแรก เครือข่ายทางสังคม (Network) ที่บุคคลแต่ละคนอย่างน้อยรู้จักบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งในชุมชน ความสัมพันธ์นี้อาจจะแตกต่างกันไป จากพื้นฐาน เช่น การทักทายกันเมื่อเดินผ่าน การให้ความช่วยเหลือกัน ขอบเขตของเครือข่ายทางสังคมนี้ เป็นสิ่งที่ยากต่อการกำหนดขอบเขต เนื่องจากเครือข่ายอาจจะขยายความด้วยความหนาแน่น (Density) ซึ่งเป็นสัดส่วนของผู้คนที่รู้จักกัน และความใกล้ชิด (Closer)

องค์ประกอบที่สอง บรรทัดฐานทางสังคม (Norms) สิ่งเหล่านี้เป็นกฎ คุณค่า และความคาดหวังที่เป็นคุณลักษณะของชุมชน (หรือเครือข่าย) และสมาชิก การอยู่ร่วมกันในชุมชนและความสัมพันธ์ในชุมชนกับเพื่อนบ้าน บรรทัดฐานทางสังคม กฎระเบียบ ส่วนใหญ่ไม่มีการเขียนเอาไว้ ส่วนหนึ่งของบรรทัดฐานมีองค์ประกอบของความคาดหวังในพฤติกรรม และบางส่วนอาจจะเกี่ยวกับธรรมชาติของกฎระเบียบ เกี่ยวข้องกับความรู้สึกต่อชุมชน หรือกลุ่ม

องค์ประกอบที่สาม มาตรการการลงโทษ (Sanction) ซึ่งไม่ใช่แค่การลงโทษอย่างเป็นทางการการลงโทษฝ่าฝืนกฎหมาย หรือบรรทัดฐานชุมชน การลงโทษส่วนใหญ่จะเป็นแบบไม่เป็นทางการแต่ทรงประสิทธิภาพในการรักษาบรรทัดฐาน บ่อยครั้งที่รูปแบบการลงโทษไม่ชัดเจน แต่มีประสิทธิภาพมาก ชุมชนจะมีการสื่อสารกันถึงพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ทำให้เป็นที่รับรู้โดยทั่วกัน

องค์ประกอบหลักทั้ง 3 ด้านมีบทบาทและยึดโยงให้เกิดทุนทางสังคม²⁷ ดังนี้

1. ทุนมนุษย์ มีบทบาทหลักในการพัฒนาประเทศ ที่ต้องได้รับการพัฒนาในทุกมิติทั้ง

1.1 ด้านสุขภาพ ที่มุ่งให้คนมีร่างกายแข็งแรงสามารถดูแลตนเองได้

1.2 ด้านจิตใจ ให้เป็นคนที่มีจิตใจดี มีน้ำใจ เอื้ออาทร เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม

และรักชาติ

1.3 ด้านสติปัญญาให้มีศักยภาพและมีความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง และเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มอย่างต่อเนื่อง

²⁷ สำนักงานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, “ความหมายและองค์ประกอบทุนทางสังคม”, <http://www2.nesac.go.th/office/onesac_papers/papers_files/paper_21.php> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2550].

2. สถาบัน มีบทบาทในการสนับสนุนและผลักดันให้เกิดพลังร่วมของคนในชุมชน/สังคมและการอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข โดย

2.1 สถาบันครอบครัว เป็นสถาบันพื้นฐานในสังคมที่หล่อหลอมคนให้รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม

2.2 สถาบันศาสนา เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในสังคม กล่อมเกลาจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณความดี

2.3 สถาบันการเมืองการปกครอง ทำหน้าที่กำกับ ดูแลให้สังคมอยู่ในระเบียบแบบแผนและให้คนในสังคมปฏิบัติตามกฎระเบียบที่กำหนดร่วมกัน

2.4 สถาบันการศึกษา เป็นแหล่งสร้างความรู้ทางวิชาการควบคู่กับการพัฒนาให้เกิดคุณธรรม จริยธรรมแก่คนในสังคมภาคธุรกิจเอกชนใช้หลักบรรษัทภิบาลในการดำเนินธุรกิจที่มีกิจกรรมสร้างสรรค์สังคมซึ่งเป็นทุนทางสังคมในการพัฒนาประเทศได้อย่างมหาศาลและถือเป็นสถาบันที่สามารถชี้นำและมีอิทธิพลสูงต่อพฤติกรรม ค่านิยมของคนในสังคมในวงกว้าง

3. ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม เป็นวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมายาวนานและเป็นที่ยอมรับในสังคมนั้น ๆ ซึ่งมีความหลากหลายในแต่ละพื้นที่ โดยอยู่ในรูปของความเชื่อ ความศรัทธา จารีต ประเพณีที่ดั้งเดิม ค่านิยม ความเป็นไทย นอกจากนี้ ยังมีในรูปของแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณสถาน ฯลฯ วัฒนธรรมเป็นตัวยึดโยงคนในสังคมให้ตระหนักถึงรากเหง้าของตนเอง เกิดความหวงแหน ภูมิใจที่จะรักษา อนุรักษ์ ฟื้นฟู พัฒนาและต่อยอด เพื่อประโยชน์ต่อตนเอง ครอบครัว ชุมชน และประเทศ ส่วนในเรื่ององค์ความรู้ นั้น ประกอบด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ โดยภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นศาสตร์และศิลป์ของการดำเนินชีวิตที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ เป็นฐานคิดและหลักเกณฑ์การกำหนดคุณค่าและจริยธรรมที่มีการสั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน ทำให้เกิดความหลากหลายของความรู้ที่นำมาใช้ประโยชน์ได้และสร้างสมดุลในการอยู่ร่วมกันของคนและธรรมชาติ

โดยทุนทางสังคมในแต่ละด้าน ควรที่จะมีการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาทุนทางสังคมแต่ละประเภทสามารถทำได้โดย²⁸

²⁸ สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจันทบุรีเขต 1, ทุนทางสังคม,

<<http://www.chan1.go.th/kmc/modules.php?name=News&file=article&sid=362>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม 2550].

ทุนมนุษย์ : เน้นการเสริมสร้างทักษะคนไทยในด้านการคิด วิเคราะห์บนพื้นฐานของเหตุผล และการเพิ่มทักษะในการทำงานและดำรงชีวิตอย่างมีเกียรติ มีศักดิ์ศรี และมีความสุข ในโลกยุคใหม่ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยสนับสนุนให้มีการรวมตัวของคนและกลุ่มคนและการสร้างเครือข่ายให้เชื่อมโยงกัน

ทุนทางสถาบัน : เน้นการกระตุ้นให้ทุกฝ่ายตระหนักถึงความสำคัญของทุนทางสถาบัน และประโยชน์ของการรวมกลุ่มเพื่อผลักดันการพัฒนา และเสริมสร้างคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น โดยใช้ทุนทางสถาบันเป็นเครื่องมือในการจุดประกายและผลักดันการพัฒนาทุนทางสังคม

ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม : เน้นการเลือกสรรภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่ดี ควบคู่กับการต่อยอดปรับปรุงเพื่อเพิ่มมูลค่าของสินค้าและบริการ เพิ่มคุณค่าและเพิ่มคุณภาพชีวิตของคน

ปัจจัยที่มีอิทธิพลในการสร้างทุนทางสังคม²⁹

1. การมีส่วนร่วมในเครือข่าย (Participation in Network) เป็นความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ยึดติดแน่นภายในระหว่างบุคคลและกลุ่ม คนจะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในองค์กรที่ ต้องเป็นทั้งลักษณะสมัครใจและมีความเท่าเทียมกัน

2. การต่างตอบแทน (Reciprocity) จะเป็นการรวมตัวกันที่เกิดจากความไม่เห็นแก่ตัว ในระยะแรก และกลายเป็นความสนใจส่วนตัวในระยะยาว การต่างตอบแทนจะทำให้บุคคลมีการแบ่งปันการบริการกับผู้อื่น หรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยการต่างตอบแทนนั้นบุคคล จะมีความคาดหวังที่จะได้รับการเอื้ออาทรกลับมาในอนาคตเป็นการตอบแทน และพบว่าการที่ การเอื้ออาทรได้รับการตอบแทน ผู้คนในชุมชนจะมีความสนใจที่จะดูแลผู้อื่นมากขึ้น

3. ความไว้วางใจกัน (Trust) เป็นความต้องการของบุคคลที่จะลดความเสี่ยงในการดำเนิน กิจกรรมในสังคม ความไว้วางใจกันนั้นเป็นสิ่งที่อยู่บนพื้นฐานความเชื่อใจกัน โดยคาดหวังว่าผู้อื่นจะ ตอบสนองกลับมาด้วยวิธีเดียวกัน อย่างน้อยก็จะเชื่อว่าบุคคลอื่นจะไม่มาทำอันตรายใด ๆ แก่ตัว

4. บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) จะเป็นรูปแบบการควบคุมทางสังคมที่ไม่ เป็นทางการหรือเป็นการควบคุมทางอ้อม ซึ่งถือว่าการควบคุมแบบนี้จะมีความจำเป็นมากกว่า การควบคุมแบบที่เป็นทางการ หรือการใช้กฎหมายของสถาบัน บรรทัดฐานทางสังคมมีความจำเป็น สำหรับการตรวจสอบพฤติกรรมที่ถูกคาดหวังในสังคม รวมทั้งกำหนดพฤติกรรมที่สังคมยอมรับ

²⁹ ไกรวุฒิ วัฒนสิน, “ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม”, น. 51.

5. สิ่งที่เป็นสาธารณะ ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน (The Commons) จะเป็นการสร้างทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันในชุมชน ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ทุกคนสามารถใช้อย่างไรก็ตามในกรณีที่มีบุคคล หรือกลุ่มคนเข้าไปยึดครองสิ่งที่เป็นสาธารณะ สังคมก็จะใช้วิธีการป้องกันอย่างไม่เป็นทางการ หรือคว่ำบาตร (Social Sanctions)

นักวิชาการของกรมอนามัย ได้มีการศึกษาถึงปัจจัยที่เสริมสร้างทุนทางสังคม³⁰ ไว้ดังนี้

1. ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อที่วางอยู่บนพื้นฐานการเคารพธรรมชาติ
2. ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมมา
3. ผู้นำทางปัญญาของชุมชน หรือปราชญ์ชาวบ้าน
4. โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ
5. ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการร่วมกัน
6. สถาบันชุมชน ที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่เป็นอยู่
7. ความหลากหลายทางวัฒนธรรม เมื่อเกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์กันขึ้นก็จะ

ทำให้เกิดความเข้มแข็งต่อชุมชนโดยรวม

8. กลุ่ม องค์กรและเครือข่ายที่จะดำเนินการกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาชน

กระบวนการทุนทางสังคม

ในทัศนะของ Fukuyama การสร้างทุนทางสังคมนั้นต้องมีการถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันไว้วางใจกัน การสร้างทุนทางสังคมสามารถทำได้โดยมีข้อสังเกตอยู่ 4 ประการ³¹ คือ

1. การสร้างทุนทางสังคม ไม่มีวิธีการหรือรูปแบบที่ชัดเจน ทุนทางสังคมนั้นเกิดมาจากศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม การมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้อยู่นอกเหนือการควบคุมของรัฐ และเครือข่ายทางสังคมเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาได้

³⁰ วรวิมล โรมรัตนพันธ์, ทุนทางสังคม, น. 59.

³¹ Francis Fukuyama, *Social Capital and Civil Society*, (The Institute of Public Policy George Mason University October 1, 1999), <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2550].

2. รัฐสามารถสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาได้โดยการให้การศึกษา สถาบันการศึกษาจะทำหน้าที่ถ่ายทอดทุนทางสังคมไปในรูปแบบของบทบาททางสังคมและบรรทัดฐาน จารีตทางสังคม ซึ่งการปลูกฝังนี้ต้องไม่หยุดอยู่แค่ในระดับประถมหรือมัธยมเท่านั้น แต่จำเป็นต้องปลูกฝังในระดับที่สูงขึ้นด้วย

3. รัฐสามารถส่งเสริมทุนทางสังคมได้ในทางอ้อม โดยการหาสินค้าสาธารณะที่จำเป็น โดยเฉพาะในเรื่องกรรมสิทธิ์และความปลอดภัยสาธารณะ เพราะเมื่อปัจเจกมีกรรมสิทธิ์ที่ถูกต้องก็ จะไม่มีการแก่งแย่งกัน มีการให้ความปลอดภัยและมั่นคงแก่ชุมชน ความร่วมมือก็จะเกิดขึ้นได้โดยธรรมชาติ

4. รัฐควรที่จะให้ความสำคัญกับการดำเนินกิจกรรมของภาคประชาสังคม เพราะถ้ารัฐเข้ามาดำเนินการเองทั้งหมดประชาชนก็จะไม่สามารถดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้ รัฐต้องเปิดโอกาส ให้แก่ประชาชนได้ทำกิจกรรมด้วยตนเอง

Putnam และ Goss³² ได้กล่าวถึงรูปแบบของการเกิดทุนทางสังคมเอาไว้ 4 มิติด้วยกัน ซึ่งแตกต่างกันออกไป คือ

1. เกิดจากการจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการ ซึ่งกลุ่มที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการนี้ จะมีกฎระเบียบที่กำหนดถึงสิทธิ และหน้าที่ไว้อย่างชัดเจน เช่น สหภาพแรงงาน และการจัดตั้งอย่างไม่เป็นทางการ เป็นกลุ่มที่ไม่ได้มีกฎ หรือระเบียบที่จะมากำกับและควบคุม

2. เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนในกลุ่ม ซึ่งมีทั้งแบบแนบแน่นและแบบหลวม ๆ ซึ่งกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กันแบบแนบแน่นนั้นจะมีการทำกิจกรรมร่วมกันอยู่เสมอ ส่วนกลุ่มแบบหลวม ๆ นั้นไม่ได้มีปฏิสัมพันธ์กันมากนัก

3. เกิดจากวัตถุประสงค์ในการรวมกลุ่ม/รวมตัวกัน ซึ่งทุนทางสังคมแต่ละแห่งจะมีเป้าหมายที่ต่างกันไปบ้าง อาจจะเพื่อปกป้องผลประโยชน์ให้กับสมาชิกเป็นสำคัญ บางกลุ่ม อาจจะมีความหมายเพื่อประโยชน์สาธารณะเป็นสำคัญ

4. เกิดจากการรวมตัวกันของคนที่มีพื้นฐานแตกต่างกันมาอยู่ด้วยกันเพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่สังคม

³² Robert D. Putnam and Goss. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society. , p. 16.

ในบทความ What is Social Capital?³³ ได้กล่าวถึงการก่อให้เกิดทุนทางสังคมไว้ว่า ทุนทางสังคมก่อตัวขึ้นได้จาก

1. เกิดจากการรวมตัวกัน ซึ่งได้สร้างความไว้วางใจ และความร่วมมือกันระหว่างปัจเจกชน ภายในกลุ่ม
2. เกิดจากการประสานงาน มีการเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มต่าง ๆ เข้ากับชุมชน และก่อให้เกิดความร่วมมือกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์เดียวกัน
3. เกิดจากการสร้างกลยุทธ์ขึ้นมาเพื่อเชื่อมการประสานงานกันในชุมชนเพื่อการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงนโยบายให้ดีขึ้น

วรวิทย์³⁴ กล่าวว่า กระบวนการทุนทางสังคม แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่เป็นกระบวนการ และส่วนที่เป็นสภาพแวดล้อมของกระบวนการ

ส่วนที่ 1 ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม จะประกอบไปด้วย 3 ส่วน อันได้แก่

1. ส่วนที่เป็นระบบคิด เป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าวจะมีทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้น ระบบคิดอีกส่วนหนึ่งอาจจะมาจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคีกัน เป็นต้น

2. ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะมีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิด นั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน มีความสามัคคีกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวจะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกันช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

³³ Francis Fukuyama, "Social Capital and Civil Society", (The Institute of Public Policy George Mason University October 1, 1999).

³⁴ วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์, ทุนทางสังคม, น. 83-84.

3. ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุนในรูปแบบที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนมนุษย์ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนภูมิปัญญา โดยที่ทรัพยากรหรือทุนเหล่านี้เป็นของชุมชน หรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและนำมาใช้ประโยชน์ได้

ส่วนที่ 2 เป็นสภาพแวดล้อมของกระบวนการ อันได้แก่ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรม(เงินทุน เครื่องมือ บุคลากร หรือนักวิชาการจากภายนอก) และนามธรรม (ความช่วยเหลือทางวิชาการ ข้อมูลข่าวสาร ความรู้จากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน

พระระวี สีเหลืองสวัสดิ์³⁵ ได้สรุปกระบวนการการเกิดทุนทางสังคมไว้ 2 ลักษณะ คือ กระบวนการเกิดทุนทางสังคมไทยในอดีต และกระบวนการเกิดทุนทางสังคมไทยในปัจจุบัน ดังนี้

1. กระบวนการเกิดทุนทางสังคมไทยในอดีต

สังคมไทยในอดีตเป็นสังคมที่มีความประนีประนอมเรื่องความคิด อุดมไปด้วยภูมิปัญญาที่สามารถประยุกต์ความคิดสากลเข้ามาอยู่ในวัฒนธรรมของตนได้ง่าย ดังนั้น กระบวนการเกิดทุนทางสังคมในอดีตจึงเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการสร้างสรรค์สังคมขึ้นมาตนเอง สังคมไทย เป็นสังคมชาวนา มีการค้าขายกับหลายชนชาติ และมาตั้งถิ่นฐานตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยในขั้นแรกมีเพียงไม่กี่ชุมชนและขยายออกเป็นหลายชุมชนด้วยรุ่นลูกหลาน ซึ่งชุมชนเหล่านี้จะร่วมกันเป็นเจ้าของพื้นที่สาธารณะ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ เกิดระบบการแลกเปลี่ยน การพึ่งพิงอิงอาศัยกันทางเศรษฐกิจ ระบบความเชื่อทางศาสนา และพิธีกรรม ความสำนึกในการเป็นเจ้าของร่วมกัน นำไปสู่การสร้างกฎเกณฑ์และจารีตประเพณีที่ทุกคนต้องเคารพและประพฤติ ในการดำรงอยู่ร่วมกันของสังคมท้องถิ่น ในขณะที่เดียวกันก็ป้องกันไม่ให้คนภายนอกเข้ามายึดครองและครอบครองทางเศรษฐกิจและสังคมได้ นอกจากนั้นกิจกรรมที่มีร่วมกันในงานบุญประเพณี งาน

³⁵ พระระวี สีเหลืองสวัสดิ์, “การศึกษาทุนทางสังคมจากมุมมองแบบไทย (A Study of Social Capital from Thai Perspectives,” อ้างถึงใน รัตนพงษ์ จันทะวงษ์, “ทุนทางสังคมที่สัมพันธ์ต่อคุณภาพชีวิตของประชาชน กรณีศึกษา ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ สถาบันราชภัฏนครปฐม, 2546), น. 17-21.

ทำบุญยังเอื้อให้ความสัมพันธ์กระชับขึ้น ทั้งการเกี่ยวดองเป็นเครือญาติ หรือการเป็นเกลอกัน เกิดการแลกเปลี่ยนแรงงาน สินค้า และรู้จักใช้ทรัพยากรร่วมกัน มีการแบ่งสรรและแจกแจงพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่สาธารณะ เช่น วัด ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในการแสดงถึง “ทุนทางสังคม” ของชุมชนนั้น ซึ่งชุมชนในความหมายนี้ไม่ใช่ชุมชนตามการแบ่งเขตของราชการ แต่หมายถึง ชุมชนที่มีการก่อร่างสร้างชุมชนกันมานาน มีประวัติศาสตร์ร่วมกัน

2. กระบวนการเกิดทุนทางสังคมไทยในปัจจุบัน

จากวิกฤตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น ได้ให้บทเรียนแก่สังคมไทยในสองด้านที่ตรงข้ามกัน คือ ในแง่ลบนั้น มีผลกระทบต่องานเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมต่อประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ ทำให้ต้องมีการทบทวนบทบาทที่ผ่านมา ส่วนในทางบวกนั้น วิกฤตครั้งนี้ได้นำไปสู่การก่อให้เกิดกระแสสังคม และการปฏิรูปสังคมในด้านต่าง ๆ เริ่มมีการตื่นตัวของภาคีต่าง ๆ ทางสังคม เพื่อการปฏิรูประบบราชการ ระบบการเมือง การทบทวนค่านิยมปรับเปลี่ยนกระบวนการใหม่ ให้หันมาเน้นเศรษฐกิจพอเพียงและแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืน ภายใต้เงื่อนไขที่ทรัพยากรของรัฐถูกตัดทอนลงไป จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเริ่มจากจุดแข็งของสังคมไทย นั่นคือการใช้ทุนทางสังคม สังคมไทยในปัจจุบันมีความซับซ้อนมากขึ้น เป็นการทับซ้อนกันของสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ทุนทางสังคมในปัจจุบันเกิดขึ้นได้ในหลายวิธี จากหลายเงื่อนไข และข้อจำกัด โดยสังคมส่วนใหญ่ในประเทศยังเป็นสังคมเกษตร ที่มีค่านิยมประเพณีท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นเมือง สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ไปจากความสัมพันธ์แบบปฐมนิคม (ความสัมพันธ์ที่อยู่บนพื้นฐานเครือญาติ) ไปสู่ความสัมพันธ์แบบทุนนิยม (อยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางสังคม เศรษฐกิจ การศึกษา) หรืออาจจะเป็นความสัมพันธ์แบบตติยภูมิ (ความสัมพันธ์ทางสังคมตามโอกาส ไม่มีข้อจำกัดทางกายภาพ) ซึ่งความสัมพันธ์แต่ละรูปแบบจะก่อให้เกิดพันธสัญญาที่แตกต่างกันออกไป อีกทั้งยังมีการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ เป็นการรวมตัวที่แตกต่างไปจากกลุ่มครอบครัวและเครือญาติเป็นอย่างมาก การรวมกลุ่มเหล่านี้ในปัจจุบันมีเป็นจำนวนมาก เนื่องจากสภาพของสังคมเมืองที่มีบทบาทมากขึ้น ความสัมพันธ์ในเมืองส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์แบบตติยภูมิ สมาชิกในสังคมรวมกลุ่มกันด้วยความสนใจที่เหมือนกัน เกี่ยวพันกันด้วยพันธสัญญาที่มีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ หรือการมีประโยชน์ร่วมกันเป็นสำคัญ

ทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทย

ในแวดวงนักวิชาการไทย มองว่าทุนทางสังคมจะเป็นสิ่งที่เสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับสังคมไทย โดยมีการนำเสนอไว้ในบทความเรื่อง ทุนทางสังคม : รากฐานความเข้มแข็งของ

ชุมชนว่าทุนทางสังคมในบริบทของประเทศไทยนั้นได้แฝงอยู่และเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของแหล่งต่าง ๆ ดังนี้³⁶

1. วัฒนธรรมชุมชน เป็นสิ่งผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีการคิด การมองโลก ความเชื่อและจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจกบุคคล ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ตามแต่ละเชื้อชาติ

2. กฎจารีต ประเพณี เป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่หล่อหลอมจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เป็นสำนึกของคนในชุมชนที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมา เพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคิดของชุมชนนั้น

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมกันมา เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน เป็นต้น

4. ระบบกรรมสิทธิ์ การจัดการร่วมกันและการจัดการทรัพยากรของชุมชน

5. ระบบความสัมพันธ์ที่มีลักษณะของการเป็นครอบครัวเครือญาติ โดยมีความเอื้อเพื่อเอื้อแก่กัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามตกทุกข์ได้ยาก ซึ่งเป็นโครงสร้างสำคัญที่จะยึดโยงชุมชนให้เข้มแข็ง

6. ทรัพยากรบุคคล แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1) ผู้นำชาวบ้าน พระ ผู้อาวุโส ผู้นำเกษตรกรและปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งมีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่น

2) กลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกลุ่มที่ร่วมกันทางความคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนา เพื่อทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน

เอนก นาคะบุตร ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมเอาไว้ว่า ทุนทางสังคม มี 5 รูปแบบ³⁷ ได้แก่

รูปแบบแรก คือ จิตวิญญาณ ระบบคุณค่า สำนึกท้องถิ่น ความภาคภูมิใจที่มีต่อถิ่นฐานบ้านเกิด รวมเรียกว่า Spirit Capital

³⁶ สถาบันดำรงราชานุภาพ, ทุนทางสังคม: รากฐานความเข้มแข็งของชุมชนว่าทุนทางสังคมในบริบทของประเทศไทย, <www.stabundamrong.go.th/sam/sam%2015> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 23 พฤศจิกายน 2550].

³⁷ ญัฐกานต์ จิตรวัฒนา, “พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ต.คู่งษ์ อ.สันติสุข จ.น่าน”, น. 15.

รูปแบบที่สอง คือ ทูตทางภูมิปัญญา เป็นสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ และสามารถนำมาใช้ได้ เป็นมรดกของแผ่นดิน

รูปแบบที่สาม คือ ทรัพยากรมนุษย์ เป็นทุนที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ผู้นำทางความคิดทั้งในชนบทและในเมืองเป็นทรัพยากรที่ไม่มีวันหมดสิ้น เป็นบุคคลที่มีความสามารถและมีความพร้อมที่จะปรับตัวเข้าสู่ความร่วมมือในระดับต่าง ๆ

รูปแบบที่สี่ คือ ทูตทางทรัพยากรธรรมชาติ เป็นการนำประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในการสร้างฐานอาชีพ ฐานเศรษฐกิจ ฐานการมีชีวิตรอดของชุมชน

รูปแบบที่ห้า คือ การจัดการกองทุนสาธารณะ เป็นการจัดการทุนทางเศรษฐกิจ และชี้ให้เห็นถึงการระดมทุน

ชยุต อินพหรม³⁸ ได้อ้างคำพูดของอานันท์ กาญจนพันธุ์ เอาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสภา ลานวัดตะโหนด ตำบล ตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง ว่า อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้พูดถึงทุนทางสังคมที่เกี่ยวกับการกำหนดสิทธิในการจัดการกฎเกณฑ์ของชุมชน ซึ่งเป็นเรื่องของทุนทางสังคม โดยมี 3 ส่วนคือ

1. ทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องของระบบความรู้ นั้น ระบบความรู้ในชุมชนที่จะเป็นทุนทางสังคมได้ไม่ใช่เป็นความรู้เดี่ยว ๆ ต้องมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ อย่างครอบคลุม

2. กฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ความรู้ อาจเป็นในเรื่องของจารีต กฎหมาย กฎทางสังคม เพื่อนำมาควบคุมและจัดการความสัมพันธ์ของชุมชน

3. องค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการ

นอกจากนี้ อานันท์ ยังได้กล่าวถึงพื้นฐานของทุนทางสังคม ซึ่งเป็นการระดมทุนทางสังคมนรูปแบบแรก ๆ คือ

ประการแรก คือ การตอบแทนกัน (Reciprocity) ยึดกฎเกณฑ์ของพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกในการสร้างความร่วมมือเพื่อการทำกิจกรรมต่าง ๆ หลักการนี้จะเน้นความเท่าเทียมกันซึ่งเป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชนที่สร้างหลักประกันความมั่นคงของชีวิต

³⁸ ชยุต อินพหรม, “ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสภา ลานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), น. 26.

ประการที่สอง คือ หลักของการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Communality) หรือในสังคมภาคเหนือเรียกว่า “หน้าหมู” ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่งหมายถึงพื้นที่ส่วนรวมต่าง ๆ ของชุมชนที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันการจัดการ ดูแลรักษา ก็จะต้องเป็นหน้าที่ร่วมกันของชุมชน ที่เข้ามาควบคุมการใช้ให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์

ประการที่สาม คือ หลักสิทธิการใช้ (Usufruct right) หมายถึงสิทธิของสมาชิกชุมชน ที่ยังคงมีสิทธิในทรัพยากรนั้นตราบเท่าที่ยังใช้ประโยชน์อยู่ แต่จะสูญเสียสิทธิไปเมื่อทรัพยากรนั้นได้กลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ หลักสิทธิการใช้จะผูกพันอยู่กับสิทธิตามธรรมชาติอย่างแนบแน่น

ประการที่สี่ สิทธิตามธรรมชาติ (Natural right) คือสิทธิของมนุษย์ทุกคนที่สามารถใช้แรงงานของตัวเองทำงานหาเลี้ยงชีพตามธรรมชาติได้ เท่ากับเปิดโอกาสให้เกิดความเป็นธรรม และปิดกั้นการผูกขาดในการใช้ทรัพยากร โดยยกเว้นหลักการของสิทธิการใช้ในบางกรณี หรือการเปิดโอกาสให้มีการใช้สิทธิซ้อนสิทธิตามธรรมชาติ จึงยืนยันจริยธรรมของการยังชีพอย่างชัดเจน ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมในเชิงอุดมการณ์ ที่สร้างหลักประกันให้แก่ความมั่นคงของสวัสดิการทางสังคมอย่างต่อเนื่องตลอดมา

World Banks³⁹ ได้ทำการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมไว้โดยกล่าวถึงทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทยในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจว่ามีมุมมองเรื่องแหล่งทุนทางสังคมที่ต่างจากประเทศอื่น ๆ คือ

1. บรรทัดฐาน ชาติพันธุ์การให้คุณค่าและความเชื่อที่มีต่อธรรมชาติในการดูแลรักษาและปกป้อง
2. ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น
3. โครงสร้างสังคมที่เอื้ออาทร การแลกเปลี่ยนแรงงานที่ให้ความช่วยเหลือระหว่างกันของกลุ่มและชุมชน
4. สิทธิในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน
5. ความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ช่วยเสริมสร้างความรู้ให้ชุมชน

เนื่องจากทุนทางสังคม ยังคงถือได้ว่าเป็นเรื่องใหม่ในสังคมไทย ยังถูกนำมาใช้ไม่นานนัก ความชัดเจน และการให้คำนิยามยังเป็นสิ่งที่ต้องถกเถียงกันอีกมาก แต่โดยสรุปแล้วจะเห็นว่า คำว่า

³⁹ World Bank, 2000, p. 8. อ้างถึงใน กนกวรรณ จินานุวัฒนา, “กระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระจะง ต.คลองกระจะง อ.สวรรคโลก จ.สุโขทัย”, น. 28-29.

ทุนทางสังคม ประกอบไปด้วย ความไว้วางใจ การไว้น้ำใจ เชื่อใจ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ความเชื่อ ทศนคติ พฤติกรรม บรรทัดฐานทางสังคม ประชาคม รูปแบบความสัมพันธ์เป็นเครือข่ายกิจกรรมต่าง ๆ ทุนทางสังคมเป็นทรัพยากรที่มีลักษณะพิเศษที่ยิ่งใช้ยิ่งเพิ่ม ไม่ลดลงอย่างทรัพยากรอื่น เป็นทรัพยากรที่ใช้อย่างไม่มีการหมด ทุนทางสังคมเปรียบเสมือนสินค้าสาธารณะ ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่ง ใครคนใดคนหนึ่งไม่สามารถใช้ประโยชน์ แต่เพียงคนเดียว หรือกีดกัน มิให้คนอื่นได้เข้ามาใช้ ซึ่งจะสรุปทุนทางสังคมออกมาเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. เป็นการพึ่งพาอาศัยกัน การต่างตอบแทน ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและมีพลัง
2. ความไว้วางใจ ไว้น้ำใจ เชื่อใจระหว่างกันของคนในชุมชน มีความร่วมมือกัน และมีการแบ่งปันกัน
3. การสร้างความร่วมมือระหว่างคนในชุมชน ชาวชุมชนมีส่วนร่วมในการดำเนินการเพื่อการพัฒนา
4. เป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชน เครือข่าย ความเชื่อมโยงของบุคคลในสังคม ซึ่งจะส่งผลดีต่อชุมชน
5. ช่วยเพิ่มศักยภาพในการทำงาน และช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าทำแบบต่างคนต่างทำ
6. ประชาชนตระหนักถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ให้ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา เคารพกฎหมาย มีความสามัคคีกัน

อีกทั้งยังแสดงให้เห็นด้วยว่าทุนทางสังคมประกอบไปด้วยความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน ในบริบททางการเมืองนั้น ทุนทางสังคมก็จะเกี่ยวข้องกับเรื่องของประชาสังคม (Civil Society) ซึ่งจะเห็นว่าเมื่อพูดถึงเรื่องทุนทางสังคมก็จะละเลยเรื่องประชาสังคมไปไม่ได้

ประชาสังคม (Civil Society)

ที่มา ความหมายและลักษณะ ของประชาสังคม

คำว่า "ประชาสังคม" มาจากภาษาอังกฤษว่า Civil Society และมีผู้ใช้คำภาษาไทย เทียบเคียงกันหลายคำ อาทิ "สังคมประชาธรรม" (ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม) "สังคมราษฎร์" (เสน่ห์ จามริก) "วิถีประชา" (ชัยอนันต์ สมุทวณิช ใช้คำนี้โดยมีนัยยะของคำว่า Civic Movement) "อารยสังคม" (เอนก เหล่าธรรมทัศน์) และ "สังคมเข้มแข็ง" (ธีรยุทธ บุญมี) เป็นต้น ทั้งนี้ นักคิดสำคัญ ๆ

ของสังคมไทยได้อธิบายขยายความคำว่า "ประชาสังคม" หรือ Civil Society นี้ในบริบทเงื่อนไขและการให้น้ำหนักที่แตกต่างกัน⁴⁰ อันพอรวบรวมในเบื้องต้นได้ดังนี้

Robert D. Putnam⁴¹ กล่าวถึงเรื่องทุนทางสังคม โดยกล่าวว่าเป็นลักษณะสำคัญ 3 ด้านของชีวิตทางสังคม คือ เครือข่าย (Network) ขนบจารีต (Norms) และความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (Trust) สิ่งเหล่านี้ส่งผลให้สมาชิกของกลุ่มสามารถปฏิบัติร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างได้ ในงานศึกษาประชาสังคมในอิตาลี Putnam ได้ข้อสรุปว่า ชุมชน มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมค่านิยมของการไว้วางใจกัน ความผูกพันการเอาจริงเอาจัง และความสมานฉันท์ระหว่างกัน ซึ่งส่งผลให้ระบอบประชาธิปไตยก้าวหน้าไปได้ ขณะเดียวกัน ขนบการเมือง วัฒนธรรมของชุมชนก็มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะค่านิยมที่เสริมสร้างความเข้มแข็งของประชาสังคม ข้อสรุปของ Putnam คือ ประชาสังคมมีบทบาทสำคัญที่ทำให้รัฐและสถาบันสาธารณะต่าง ๆ ดีขึ้น ไม่ใช่รัฐและสถาบันสาธารณะที่ทำให้ประชาสังคมดีขึ้น

ตามแนวความคิดของ Putnam ประชาสังคม ประกอบด้วยเครือข่ายของกลุ่มสมาคมของประชาชน บรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนประโยชน์กัน และความไว้วางใจต่อใจทางสังคมที่มีผลให้เกิดการร่วมมือแบบเต็มอกเต็มใจในระดับสูง ประชาชนถูกดึงให้เข้าไปเกี่ยวข้องในเรื่องราวส่วนรวมและมีความสัมพันธ์ต่อกันแบบเท่าเทียมกันไม่ใช่แบบเหลื่อมล้ำกัน อีกทั้ง Putnam ยังได้ให้ข้อสังเกตด้วยว่า ประชาคมนั้นเป็นแหล่งที่มาของทุนทางสังคมแหล่งหนึ่ง ซึ่งมีผลให้ทุนทางสังคมมากขึ้นหรือลดลง โดยมองว่าทุนทางสังคม คือ เบ้าหลอมความสำเร็จขององค์กรอีกด้วย

ประเวศ วะสี⁴² นับเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการจุดประกายการคิดถกเถียง ในเรื่อง "ประชาสังคม" ให้มีความเข้มข้น โดยผ่านงานเขียนชิ้นสำคัญคือ "สังคมสมานภาพและวิชา"⁴³ โดยในงานเขียนชิ้นนี้ ได้แสดงถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างมากของสามบริมณฑล นั่นคือ ภาครัฐ

⁴⁰ มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, <<http://www.thaicivicnet.com>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2550].

⁴¹ Putnam, 1996: 56. อ้างถึงใน ชีรยุทธ บุญมี, ประชาสังคม Civil Society (กรุงเทพมหานคร: สายธาร, 2547), น. 143.

⁴² "ประชาสังคม (Civil Society)", <http://www.vijai.org/articles_data/show_topic.asp?Topicid=108> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2550].

⁴³ สายฝน น้อยหืด, ประชาสังคมกับการพัฒนาประชาธิปไตย (กรุงเทพมหานคร: มิสเตอร์ก็อปปี, 2549), น. 37.

หรือ "รัฐาณภาพ" และภาคธุรกิจเอกชนหรือ "ธนาณภาพ" และภาคสังคม ซึ่งเรียกว่า "สังคมนานภาพ" ซึ่งปรากฏการณ์ในสังคมไทย ณ ปัจจุบันนี้ปริมาณพลทั้งสามกำลังเสียสมดุล สังคมขาดดุลยภาพและเกิดความล้าหลังในการพัฒนาของฝ่ายประชาชนหรือ "สังคมสมานภาพ"

ดังนั้นการนำเสนอแนวคิดของ ประเวศ จึงมุ่งไปที่การทำอย่างไรที่จะเกื้อหนุนให้ภาคสังคมหรือภาคประชาชนมีความเข้มแข็งและเกิดดุลยภาพทางสังคมขึ้น ที่เรียกว่าเป็น "สังคมสมานภาพ" โดยนัยยะนี้ ประเวศ เชื่อว่าจะต้องพัฒนาให้เกิดความเข้มแข็งที่ชุมชน (Community Strengthening) จนเกิดคำขยายความตามมา อาทิ ชุมชนเข้มแข็ง ความเป็นชุมชน เป็นต้น

การให้ความหมายของการเป็น "ชุมชน"⁴⁴ ในที่นี้หมายถึง "การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกันหรือมีความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน หรือมีการรวมกลุ่มกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความรัก มีมิตรภาพ มีการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติบางสิ่งบางอย่างและมีระบบการจัดการในระดับกลุ่ม" ซึ่งโดยนัยยะนี้ประชาสังคมที่เข้มแข็ง ต้องมีรากฐานที่เกิดจากการมีชุมชนที่หลากหลายและเข้มแข็งด้วย มีข้อพึงสังเกตสำคัญต่อเรื่องการเกื้อหนุนภาคสังคม ที่เสนอแนวคิดในเชิงกลยุทธ์ที่ว่าด้วย "ความร่วมมือเบญจภาคี" (ต่อมาใช้คำว่า "พหุภาคี") โดยมองว่าชุมชนในปัจจุบันอ่อนแอมาก การที่จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งได้นั้น จะต้องเกิดจากความร่วมมือและการทำงานร่วมกันของภาคสังคม ซึ่งรวมทั้งภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชนด้วย "สังคมสมานภาพ" จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยกระบวนการถักทอความรักของคนในสังคม ของคนในชุมชน ถักทอทั้งแนวดิ่ง อันหมายถึง โครงสร้างอำนาจที่เป็นทางการและแนวนอนซึ่ง หมายถึง พันธมิตร/เพื่อน/เครือข่ายเข้าหากัน ซึ่งหากพิจารณาจากประเด็นนี้ การให้ความหมายหรือความสำคัญของ "ประชาสังคม" ของ ประเวศ นั้น มิได้กล่าวถึง "การปฏิเสธรัฐ" หรือ State Disobedience แต่อย่างใด

ธีรยุทธ บุญมี⁴⁵ มองว่าการแก้ปัญหา พื้นฐานทางสังคมนั้นควรให้ความสำคัญกับ "พลังที่สาม" หรือพลังของสังคม หากแม้ว่าสังคมโดยรวมมีความเข้มแข็ง นักธุรกิจ นักวิชาชีพ นักศึกษา ปัญญาชนชาวบ้าน สามารถร่วมแรงร่วมใจกัน ผลักดันสังคม ปัญหาต่างๆ ที่เป็นพื้นฐานก็จะสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งนี้ สังคมที่เข้มแข็งในความหมายของ ธีรยุทธ นั้น จะเน้นลักษณะที่

⁴⁴ มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, <<http://www.thaicivicnet.com>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2550].

⁴⁵ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, "Civil Society" <http://www.vijai.org/articles_data/show_topic> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2550].

กระจัดกระจาย (Diffuse) พลังทางสังคมที่มาจากทุกส่วนทุกวิชาชีพอุทิศระดับ รายได้ ทุกภูมิภาคของประเทศ ซึ่งโดยนัยยะนี้จะมีแตกต่างจากแนวคิด “ประชาชนเป็นส่วนใหญ่” หรือ “อำนาจของประชาชน” ดังเช่นขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองในอดีตเป็นอย่างมาก ธีรยุทธ⁴⁶ ยังเห็นว่าถ้าสังคมเข้มแข็งก็น่าที่จะช่วยให้การเมืองมีเสถียรภาพและพัฒนาเป็นประชาธิปไตยได้มากยิ่งขึ้น

เอนก เหล่าธรรมทัศน์⁴⁷ ใช้คำว่า “ประชาสังคม” หรือ “อารยสังคม” โดยให้คำจำกัดความว่า เป็นเครือข่าย กลุ่ม ชมรม สมาคม มูลนิธิ สถาบัน และชุมชน ที่มีกิจกรรมที่เคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐกับปัจเจกชน ซึ่งจัดตั้งขึ้นมาเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม เพื่อประโยชน์ของชุมชนร่วมกัน โดยที่ประชาสังคมต้องเป็นสังคมของปัจเจกชนที่มีสิทธิ เสรีภาพและมีความเท่าเทียมกัน มีการร่วมมือหรือรวมตัวของกลุ่มต่าง ๆ ทำการเคลื่อนไหวได้อย่างเป็นอิสระ มีวัตถุประสงค์ในการลดทอนอำนาจรัฐ และบทบาทของรัฐที่มีต่อสังคม แนวคิดประชาสังคมของเอนก มีลักษณะของ “เสรีประชาธิปไตย” โดยมีที่มาทางความคิดจากการผสมผสานแนวคิดต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เช่นแนวคิดสาธารณชนนิยม ที่เน้นบทบาทของพลเมือง โดยเห็นว่าการเมืองคือกิจการที่มีจริยธรรมเพื่อส่วนรวม และแนวคิดเรื่องพลเมือง คือต้องการยกระดับคนให้พ้นจากการเป็นราษฎร ที่ทำหน้าที่เพียงจ่ายภาษีและเชื่อฟังรัฐเท่านั้น แต่ต้องให้เป็นพลเมืองที่มีความกระตือรือร้นทางการเมือง ซึ่งในแง่นี้ เอนก ได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษกับประเด็นของ “คนชั้นกลาง” “การมีส่วนร่วม” “ความผูกพัน” และ “สำนึกของความเป็นพลเมือง” กล่าวคือ “ประชาสังคม” โดยนัยยะนี้ มิได้หมายถึงความเป็นชุมชนของสังคมชนบทเท่านั้นแต่กินความรวมไปถึงคนชั้นกลางในเมืองที่ไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดเป็นเครือญาติหรือเป็น แบบคั่นหน้า (Face to Face Relationship) แต่เป็นความผูกพัน (Bond) ของผู้คนที่หลากหลายต่อกันบนฐานแห่งความร่วมมือและการแสวงหาการมีส่วนร่วม และด้วยสำนึกที่มีต่อความเป็นพลเมือง หรือ Citizenship

⁴⁶ สรุปลักษณะจาก ธีรยุทธ บุญมี, สังคมเข้มแข็ง (กรุงเทพมหานคร: มิ่งมิตร, ตุลาคม 2536)

⁴⁷ สุเทพวุฒิ มโหฬาร, “การมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้แรงงานรับจ้างรายวันในภาคเกษตรกรรมในกิจกรรมขององค์การบริหารส่วนตำบล: กรณีศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบลบ่อทอง,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2550), น. 32.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช⁴⁸ มองว่า “ประชาสังคม” หมายถึง ทุก ๆ ส่วนของสังคมโดยรวมถึง ภาครัฐ ภาคประชาชนด้วย ถือว่าทั้งหมด เป็น Civil Society ซึ่งแตกต่างจากความหมายแบบ ตะวันตกที่แยกออกมาจากภาครัฐ หรือนอกภาครัฐ แต่หมายถึงทุกฝ่ายเข้ามาเป็น Partnership กัน โดยนัยยะนี้ ชัยอนันต์ ให้ความสำคัญกับ Civic Movement หรือ “วิถีประชา” ที่เป็นการดำเนิน กิจกรรมของกลุ่มองค์กรต่าง ๆ โดยเอาตัวกิจกรรมเป็นศูนย์กลางปราศจากการจัดตั้ง ดังข้อเสนอที่สำคัญในเชิงยุทธศาสตร์การพัฒนา ในช่วงของการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 คือ Area-Function-Participation - AFP กล่าวคือจะต้องเน้นที่กระบวนการมีส่วนร่วม ในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนาของทุกฝ่ายร่วมกันในระดับพื้นที่ย่อยๆ ซึ่งในที่นี้อาจเป็นพื้นที่จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน หรือพื้นที่ในเชิงเศรษฐกิจ เช่น เขตพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก เป็นต้น

ชูชัย ศุภวงศ์⁴⁹ ให้ความหมายของ “ประชาสังคม” ที่กว้างขวางและผนวกเอาแนวคิดที่ กล่าวมาข้างต้น มาผสมผสานกันอย่างกลมกลืน กับบริบทของสังคมไทยว่า หมายถึง “การที่ผู้คน ในสังคม เห็นวิกฤตการณ์ หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนยากแก่การแก้ไข มีวัตถุประสงค์ ร่วมกันซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึก (Civic Consciousness) ร่วมกัน มารวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือ องค์กร (Civic Group) ไม่ว่าจะเป็ภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน หรือภาคสังคม (ประชาชน) ใน ลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน (Partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือ กระทำการบางอย่างให้บรรลุ วัตถุประสงค์ ทั้งนี้ ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ความเอื้ออาทรต่อกันภายใต้ระบบการจัดการ โดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (Civic Network)”

ทั้งนี้ ชูชัย ยังได้เสนออีกว่าปัจจุบันขบวนการประชาสังคมของไทย ได้มีพัฒนาการและ ความเข้มแข็งเชื่อมโยงเครือข่ายกันมากพอสมควร โดยเฉพาะเครือข่ายของชาวบ้านและเครือข่ายของ องค์กรพัฒนาเอกชนที่กำลังมีบทบาทสำคัญ ต่อกระบวนการแสวงหาทางเลือกเพื่อการแก้ปัญหาใน ด้านต่าง ๆ ของสังคม เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาเอดส์ ปัญหาสาธารณสุข การทำเกษตร ทางเลือก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ชูชัย ได้ตั้งข้อสังเกตที่สำคัญไว้ว่า ในเงื่อนไขของสังคมไทยปัจจุบัน ยังคงมีกระแสเหนียวรั้งที่จะดู มิให้กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของสังคมเติบโตขึ้น อันได้แก่

⁴⁸ ประชาสังคม (Civil Society), <http://www.vijai.org/articles_data/show_topic.asp?Topicid=108> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2550].

⁴⁹ ชูชัย ศุภวงศ์ และยิวดี คาคาการณ์ไกล, ประชาสังคม: ทรรศนะนักคิดในสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2540), น. 165.

ระบบพรรคการเมือง รัฐไทยและระบบราชการ ระบบการศึกษา ความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง และสื่อมวลชนที่ขาดอิสระ เป็นต้น

ซูซัย ยังได้สรุปความหมายและแนวคิดประชาสังคมในบริบทสังคมไทยเอาไว้ว่า⁵⁰ ประชาสังคมเป็นการเน้นการมีบทบาทร่วมกันของภาคีต่าง ๆ ในสังคม ทั้งภาคสังคม (ประชาชน) ภาครัฐ และภาคธุรกิจเอกชน โดยดำเนินงานในลักษณะหุ้นส่วนกัน ด้วยความสมานฉันท์และมีการจัดการ ซึ่งแตกต่างจากของประเทศตะวันตก ที่เน้นบทบาทของกลุ่มคน องค์กรนอกภาครัฐ แม้ว่าพัฒนาการและบริบทของแต่ละสังคมจะแตกต่างกัน แต่ถึงอย่างไรแนวคิดประชาสังคมในทุกสังคมก็นำไปสู่การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน หรือเพื่อแก้ปัญหา ตลอดจนนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน หรือสังคมนั้น ๆ

โดยสรุป ประชาสังคม หมายถึง สำนักการเป็นพลเมืองของประชาชนทุกคน ทั้งประชาชนทั่วไป ภาคธุรกิจ เอกชน และกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความต้องการที่จะรวมตัวกันเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดี ๆ ทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมตามสิทธิ และหน้าที่ของตนอย่างเต็มความสามารถ มีความต้องการที่จะทำประโยชน์ ด้วยจิตสำนึกในตัวเอง เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชน มีความรู้สึกรักและเป็นเจ้าของชุมชน เพราะทุกคนได้ร่วมกันสรรค์สร้างสิ่งดี ๆ ให้แก่ชุมชน และมีพลังมวลชนที่จะสามารถปกป้องและเรียกร้องประโยชน์ให้แก่ชุมชนของตนเองได้

องค์ประกอบของประชาสังคม

จากนิยามข้างต้น เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจในความหมายประชาสังคม จึงได้ทำการแยกองค์ประกอบของประชาสังคมเป็นข้อ ๆ เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ ดังนี้

องค์ประกอบของประชาสังคม หรือชุมชนที่เข้มแข็ง⁵¹ ประกอบด้วย

1. จิตสำนึกประชาสังคม (Civic Consciousness) คือ สำนึกว่าตนเป็นเจ้าของปัญหาของชุมชนและมีเจตจำนงที่จะเข้าร่วมรับผิดชอบและร่วมแก้ไขปัญหากับฝ่ายต่าง ๆ ยอมรับในการรวมตัวและความคิดเห็นอย่างเท่าเทียม ด้วยมิตรภาพในการเรียนรู้ร่วมกันหรือแก้ไขปัญหากันที่เผชิญอยู่ ให้

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 182.

⁵¹ สรุปความจาก อ้อยทิพย์ เกตุเอม, “ประสบการณ์การเรียนรู้หลักสูตร ป.บัณฑิต (สาขาพัฒนาชุมชน),” (รายงานหลักสูตรปริญญาบัณฑิตสาขาพัฒนาชุมชน มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์).

ความสำคัญกับศักยภาพของปัจเจกชนในชุมชน ยอมรับและเห็นคุณค่าความแตกต่างหลากหลายของสมาชิกในชุมชนในการร่วมทำงานด้วยกัน การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ปัญหาชุมชนเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดจิตสำนึกความเป็นชุมชน มีความคิดและการยอมรับเรื่องการรวมตัวกันอย่างอิสระด้วยความรัก ความเอื้ออาทร การยอมรับในความคิดเห็นของกันและกัน ในอันที่จะเรียนรู้ร่วมกัน หรือแก้ปัญหาที่เผชิญอยู่ การรวมตัวกันจึงเป็นลักษณะหุ้นส่วน (Partnership) เป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ (Horizontal) มีอิสระเท่าเทียมกัน และมีการเรียนรู้ร่วมกัน

2. โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะและช่องทางสื่อสาร หมายถึง โครงสร้างที่เอื้อให้ผู้คนมีโอกาสสื่อสารพูดคุยถึงปัญหาพร้อมกัน ไม่ว่าจะเป็นการพูดคุยที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ เวทีประชาคม (Civic Forum) ในรูปแบบต่าง ๆ จึงเป็นที่สร้างความเป็นพลเมืองให้กับประชาชนในการร่วมมือกันแก้ไขปัญหาของชุมชนและสาธารณะ โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะ (Civic Infrastructure) แยกได้หลายระดับ พื้นฐานที่สุดก็คือ การพบปะของผู้คนเป็นบางครั้งบางคราว (Ad hoc Association) เช่น การพบปะของเพื่อนบ้านในวัด ซึ่งเปิดโอกาสให้คนมาสัมพันธ์กันและพูดคุยถึงประเด็นสาธารณะ ระดับถัดมา คือ การรวมตัวเป็นกลุ่มงานด้านใดด้านหนึ่งหรือเป็นองค์กร เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มออมทรัพย์ มูลนิธิชุมชน ชมรม ระดับสูงสุด คือ องค์กรร่ม (Umbrella Organization) ที่เชื่อมองค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากันเป็นเครือข่ายชุมชน องค์กรต่าง ๆ ในประชาสังคมที่เข้มแข็ง การพบปะกันในเวทีประชาคม ต้องขยายไปถึงการให้โอกาสคนแปลกหน้าที่สนใจในเรื่องเดียวกันด้วย ประชาชนมีโอกาสเข้าร่วมในการพูดคุยถึงปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชนไม่เพียงเวทีวงเล็ก แต่รวมไปถึงเวทีสาธารณะขนาดใหญ่ด้วย

3. ขบวนการเรียนรู้ของชุมชนและการตัดสินใจ การตัดสินใจในกิจกรรมสาธารณะ จำต้องดำเนินการหลังกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งหมายถึง สิ่งที่ประชาชนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดกับคนในชุมชนสาธารณะ สิ่งที่ยุ่่นำมักทำกันเป็นนิจ คือ การรวบรวมหลักฐานข้อมูลชักจูงให้ประชาชนเชื่อว่าข้อเสนอของผู้นำถูกต้องชอบธรรม เหมาะสมที่สุด อย่างไรก็ตาม กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมิใช่การรับฟังข้อเสนอและข้อมูลเหล่านั้น ประชาชนจำต้องพูดคุยถกเถียงแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เพราะไม่มีใครมีประสบการณ์เหมือนกันในเรื่องเดียวกัน ต่างคนต่างมีประสบการณ์และมองสิ่งเดียวกันจากมุมมองและการให้คุณค่าที่แตกต่างกัน ชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็งจึงเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

4. ภาวะการนำและผู้นำชุมชน ลักษณะเด่นของชุมชนที่เป็นประชาสังคม มิได้เกิดจากจำนวนและแหล่งที่อยู่ของผู้นำ แต่อยู่ที่วิถีทางที่ผู้นำสัมพันธ์กับคนอื่น ผู้นำเช่นนี้จะทำหน้าที่เป็นผู้ให้โอกาสแก่ผู้คนเข้ามามีส่วนร่วมและริเริ่มสร้างสรรค์ และไม่ผูกขาดความคิดหรือการเป็น

เจ้าของปัญหาหรือเจ้าของชุมชน ชุมชนจะเต็มไปด้วยภาวะการนำจากผู้คนหลากหลายที่มีความสามารถต่าง ๆ กัน มีวิสัยทัศน์ก้าวไกล มองปัญหาชุมชนทั้งชุมชนอย่างเชื่อมโยง พร้อมทั้งจะเรียนรู้แลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็น ผู้นำที่หลากหลายเหล่านี้จะไม่ค่อยแตกต่างจากชาวบ้านคนอื่น คือ ไม่มีชนชั้นผู้นำที่แยกจากผู้ตามและคอยปกป้องฐานะของตนเอง รวมทั้งควบคุมการกระทำของคนอื่นอย่างเข้มงวด หากแต่จะเป็นผู้นำที่ฝึกตนเองเข้ากับชุมชนอย่างแนบแน่นและร่วมทำประโยชน์เพื่อชุมชน การเข้าร่วมพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาสาธารณะในเวทีประชาคม และมีส่วนร่วมในกิจกรรมแก้ปัญหาของชุมชน จะทำให้ประชาชนจำนวนมากเกิดภาวะการนำภายในตนเอง กลายเป็นผู้นำตามธรรมชาติที่หลากหลายในชุมชน

5. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบัน ชุมชนที่เป็นประชาสังคม มักจะไม่พึ่งพาสถาบันของรัฐอย่างเดียว ตรงข้ามกับชุมชนที่ไม่เข้มแข็งที่มักจะพึ่งพารัฐ ส่งผลให้รัฐมีภาระรับผิดชอบชุมชนทุกด้านจนไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้ทั้งหมด นำมาซึ่งความไร้ประสิทธิภาพในที่สุด ในประชาสังคมความสัมพันธ์ของคนไม่ว่าจะเป็นในรูปองค์กรหรือเครือข่าย ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มักเป็นความสัมพันธ์ต่อกันในแนวระนาบ ในชุมชนที่ไม่เป็นประชาสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสถาบันทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้งหรือแบบอุปถัมภ์ ข้อมูลที่ไหลตามช่องทางความสัมพันธ์ในแนวตั้งมักเชื่อถือได้น้อย ความสัมพันธ์ในแนวตั้งก่อให้เกิดการปกครองแบบมาเฟียและเศรษฐกิจการเมืองล้าหลัง

6. โครงสร้างองค์กรประชาสังคม (Civic Organization) หมายถึง กลุ่มการรวมตัวซึ่งอาจเป็นองค์กรที่เป็นทางการ (นิติบุคคล) หรือไม่เป็นทางการก็ได้ เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันเฉพาะคราวเฉพาะเรื่องหรือต่อเนื่องก็ได้ สมาชิกของกลุ่มอาจเป็นบุคคลในภาครัฐ ภาคธุรกิจ หรือประชาชนหรือรวมกันอยู่ก็ได้ จำนวนสมาชิกไม่จำกัด มีสมาชิกเพียง 2-3 คนก็ได้ รูปแบบที่เห็นได้มากที่สุดก็คือ องค์กรเอกชนสาธารณประโยชน์ในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น มูลนิธิ สมาคม ชมรม สมาพันธ์ ชุมชม สหกรณ์ กลุ่มออมทรัพย์ หรือกลุ่มอื่น ๆ ประเด็นสำคัญ คือ การรวมกลุ่มต้องมีจิตสำนึกประชาคมครบถ้วน การรวมกลุ่มที่มีลักษณะจัดตั้ง ชี้นำ ขาดการสร้าง Partnership ไม่มีการเรียนรู้ร่วมกัน และมีลักษณะความสัมพันธ์ในแนวตั้ง แม้จะเกิดอยู่ในชุมชนไม่ว่าจะสนับสนุนโดยภาครัฐหรือองค์กรเอกชน ก็ไม่สามารถนับเป็นประชาสังคมได้เพราะขาดจิตสำนึกประชาสังคม การมีองค์กร หมายถึง มีระบบการจัดการ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติและนำไปสู่การแก้ไขปัญหา

7. เครือข่ายประชาคม (Civic Network) หมายถึง โครงสร้างและกระบวนการซึ่งเชื่อมโยงสมาชิกในกลุ่มหรือเชื่อมโยงองค์กรประชาสังคมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ปัจจัยสำคัญของ

เครือข่ายประชาคม คือ ระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ และการประชาสัมพันธ์ด้วยความสมานฉันท์ เครือข่ายประชาสังคม จะเป็นสิ่งที่ช่วยรวมจิตสำนึกของสมาชิกและองค์กรประชาสังคมต่าง ๆ ให้เกิด “อำนาจที่สาม” ที่มีความเข้มแข็งในสังคมขึ้นมา

เดวิด แมททิวส์⁵² ได้เสนอการวัดการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวม และ ความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเขาคิดตัวชี้วัดขึ้นมา และเห็นว่า สามารถวัดได้จาก

1. โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะของประชาชนและเครือข่ายการติดต่อสื่อสาร การพัฒนาให้คนในสังคมกลายเป็นประชาชน และให้สังคมกลายเป็นประชาคม ก็จำเป็นต้องมี "โครงสร้างพื้นฐาน" เช่นกัน เดวิดอธิบายว่า เป็นเรื่องจำเป็นที่คนทั่ว ๆ ไปในชุมชนต้องมีโอกาสพบปะ หรือช่วงเวลาที่จะทำกิจกรรมร่วมกัน รวมทั้งต้องการช่องทางติดต่อสื่อสารที่เชื่อมต่อถึงกันภายในเครือข่ายที่โยงใยไปทั่วทั้งชุมชน ชุมชนต้องมีที่ให้คนในชุมชนต่างกลุ่มต่างพวกสามารถพูดคุยกันเกี่ยวกับปัญหาที่พวกเขาเผชิญอยู่ร่วมกัน อาจเป็นการประชุมอย่างเป็นทางการของชุมชนหรือการสนทนาในกลุ่มเล็ก ๆ อย่างไม่เป็นทางการก็ได้ ที่ที่ประชาชนสามารถพูดคุยกันได้นี้มีส่วนสำคัญต่อการทำให้เกิดเจตนาธรรมทางการเมือง การแก้ปัญหาของส่วนรวม และมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างความเป็นประชาชน ดังนั้น สิ่งแรกที่ต้องดูก็คือ ชุมชนมีที่สำหรับผู้คนจะพูดคุย ติดต่อกันในเรื่องราวส่วนรวมมากน้อยแค่ไหน จำนวนรวมของที่ตั้งกล่าวรวมทั้งวิธีการจัดระเบียบและติดต่อกันของประชาชนในการพบปะพูดคุยกันในเรื่องของส่วนรวม คือ โครงสร้างพื้นฐานของประชาชนในชุมชน การรวมกันในกิจกรรมทางสังคมเป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวม

2. กระบวนการเรียนรู้และการตัดสินใจในเรื่องส่วนรวม การตัดสินใจของชุมชนส่วนรวมควรเกิดขึ้นจากความตั้งใจไม่ใช่โดยการบังคับ ถ้าประชาชนจะจัดการกับปัญหาของเขาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประชาชนต้องมีโอกาสมากพอที่จะคิดเกี่ยวกับประเด็นที่เป็นปัญหาและวิเคราะห์หาทางออกที่จะแก้ไขปัญหา ทั้งในสภาพที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผู้นำชุมชนต้องเข้าไปร่วมรับฟังการตัดสินใจของประชาชน แต่การสนทนากับประชาชนต้องเป็นการสื่อสารสองทาง ไม่ใช่เพียงไปบอกให้ประชาชนทราบว่าผู้นำชุมชนตัดสินใจอย่างไร หรือประชาชนบอกให้

⁵² ขนิษฐา กาญจนรังษีนนท์, ผู้แปล, องค์ประกอบของประชาคมที่เข้มแข็ง และการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมที่มีพลัง (มูลนิธิแคทเทอริน, เมษายน 2539) <<http://cddweb.cdd.go.th/cmu/david01.htm>> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน 2550].

ทราบถึงข้อสรุปที่ต้องการ แต่ต้องมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและตกลงร่วมกัน การส่งเสริมการมีส่วนร่วมในชุมชน เป็นสิ่งที่จะต้องทำให้เกิดขึ้นก่อนให้ได้ก็คือ การเรียนรู้ร่วมกันระหว่างประชาชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างประชาชน จึงจะทำให้เกิดการตัดสินใจร่วมกันของประชาชน การเรียนรู้ร่วมกันระหว่างประชาชนทำให้ได้รู้ในสิ่งที่จะรู้ได้ก็ต่อเมื่อมีการพูดคุยกัน และทำให้ไม่รู้สึกลำบากใจอะไรเป็นสิ่งที่ประโยชน์ในฐานะที่อยู่ร่วมกันในชุมชน อะไรคือผลประโยชน์ร่วมของทุกคน มีจุดมุ่งหมายที่เข้ากันได้บ้างหรือไม่ ควรทำอะไรเพื่อแก้ปัญหา สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้นมานั้นมันไม่มีอยู่ก่อนที่จะพูดคุยกัน การเรียนรู้ของประชาชนจำเป็นต่อการสร้างการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวม มันเป็นเรื่องของความเป็นชุมชนด้วยพลังของประชาชนให้กับการพัฒนาชุมชนที่ประชาชนเป็นเจ้าของ การสร้างชุมชนเป็นเรื่องการเร่งให้เกิดการเรียนรู้ลักษณะนี้เร็วขึ้น และการทำให้การเรียนรู้ของประชาชนดำเนินต่อเนื่องไปนับปี ขึ้นอยู่กับกระบวนการในการพิจารณาผลที่ต้องเป็นการเรียนรู้ร่วมกันมากกว่าการใช้วิธีการวัดผลทั่ว ๆ ไป ที่สอดคล้องการเรียนรู้ของประชาชน จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด สรุปได้ว่า ชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมที่มีความสมบูรณ์ คือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้

3. ลักษณะของภาวะผู้นำ ภาวะผู้นำของชุมชน ไม่ใช่ดูเพียงผู้นำที่มองเห็นชัดเจนหรือผู้แสดงคนสำคัญของชุมชนเท่านั้น ทั้งชุมชนที่อ่อนแอ และชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนทั่วไป ต่างก็มีผู้นำที่มีความสามารถ ผู้นำอาจสร้างภาคประชาชนให้เคลื่อนไหวอย่างแข็งขันเท่ากับที่แสดงถึงความกล้าหาญที่มีอยู่ในตัว ในชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวม ผู้นำอยู่อยู่กับการกำกับทรัพยากรเพื่อการเปลี่ยนแปลง เขาเป็นผู้นำการออกแบบโครงสร้างประชาคม เป็นผู้สร้างสะพานเชื่อมประชาชนกับสถาบันและส่วนต่าง ๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน ผู้นำจะมองไปข้างหน้าด้วยกรอบที่กว้างและยาวไกล ซึ่งทำให้ไม่ต้องไปเร่งรีบที่จะทำอะไรเพื่อแก้ปัญหาเรื่องแล้วเรื่องเล่า อาจกล่าวได้ว่ามีการวางแผนที่ครอบคลุมไปทั่วอยู่แล้ว เพราะเขาคิดถึงเรื่องของชุมชนในภาพรวมและให้ความสำคัญกับภาพที่ใหญ่ขึ้น เปิดกว้างที่จะเรียนรู้จากความล้มเหลว และมุ่งไปข้างหน้าอย่างแน่วแน่โดยไม่ต้องดึง ด้วยเหตุที่สร้างให้เกิดผู้นำจำนวนมากในชุมชน ผู้นำชุมชนจึงไม่มีความแตกต่างจากประชาชน ไม่มีชนชั้นผู้นำแยกต่างหากจากผู้อื่น ผู้นำชุมชนสามารถกลมกลืนเข้ากับชุมชนได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุนี้ จึงสามารถรับความคิดเห็นจากประชาชนได้มากในการทำงานโดยไม่จำเป็นต้องมีการประชุมอย่างเป็นทางการ สามารถหาข้อมูลอย่างไม่เป็นทางการ พูดคุยกับประชาชนได้โดยตรง

4. การกระทำของประชาชน ปัจจัยที่สำคัญมากที่สุดประการหนึ่งของการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมที่สมบูรณ์ ก็คือ ภาพที่คนเรามีอยู่ในความคิดเกี่ยวกับวิธีการแก้ปัญหาและวิธี

ดำเนินงาน ในชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมอย่างสมบูรณ์ ซึ่งค่อนข้างแตกต่างจากมุมมองที่ให้ภาพการเมืองแบบทั่ว ๆ ไป เป็นรูปแบบการเมืองที่มีลักษณะของส่วนรวม ประชาชนจะทำงานเพื่อปรับปรุงกระบวนการที่เขาใช้เพื่อให้ได้ผลตามต้องการ ไม่ทิ้งกระบวนการออกจากผลผลิต ขอบเขตโครงการสาธารณะจึงกว้าง สะท้อนความตระหนักที่มีต่อชุมชนในภาพรวม สิ่งที่น่าประทับใจก็คือความพยายามไม่ใช่โครงการของกลุ่มองค์กรหนึ่งองค์กรใดแบบปกติทั่วไป หรือเป็นเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างเดียว วัตถุประสงค์ที่อยู่เบื้องหลังดูเหมือนจะเป็นโครงการที่ต้องการจะเชื่อมประชาชนและประเด็นต่าง ๆ ของชุมชนให้ประสานใจอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นก่อนอย่างอื่น สำหรับการกระทำของส่วนรวมมีการ “สร้างทีมและทำงานเป็นทีม” และ “มองทุกคนเป็นทรัพยากร”

จอห์น แมคไนท์ อธิบายถึงความสำคัญของหลักการที่ว่า “ให้มองประชาชนเป็นทรัพย์สินที่มีค่ามากกว่าเพียงความจำเป็นที่ต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการทำงานชุมชนเท่านั้น” ว่า ชุมชนคือผลรวมของศักยภาพที่มีอยู่ในตัวบุคคลของประชาชนในชุมชน แนวความคิดนี้มีพลังมากในการสร้างความเข้มแข็งให้กับการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวม เมื่อคนในชุมชนสนใจที่ศักยภาพของตน คนในชุมชนก็จะตระหนักมากขึ้นว่ามีความเป็นไปได้ที่พวกเขาจะกระทำการต่าง ๆ ให้กับชุมชน ชุมชนจะแข็งแกร่งขึ้นได้มีอยู่ทางเดียวคือการรวมศักยภาพของประชาชนทุกคนเข้าด้วยกัน ในชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมสมบูรณ์ คนมีชุดความคิดเกี่ยวกับอำนาจแตกต่างไปจากชุมชนทั่วไป คือ คนที่แม้จะไม่มีอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการก็มีอิทธิพลและมีผลต่อชุมชนเช่นกัน การมองอำนาจเป็นสิ่งที่มืออยู่ภายในบุคคลทุกคน นำไปสู่ความสำนึกที่ว่า “ประชาชนในท้องถิ่นต้องแก้ปัญหาของท้องถิ่น” ประชาชนจะคิดว่า “เราคือทางออก เราคือคนที่เรารอคอย” การแสดงออกเช่นนี้เป็นการยืนยันถึงความรับผิดชอบที่ประชาชนเป็นเจ้าของปัญหา”

1. ความสัมพันธ์ของประชาชนกับสถาบัน ชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมแข็งแกร่ง ประชาชนจะพึ่งพาสถาบันภาครัฐน้อยลง ในขณะที่หน่วยงานภาครัฐก็เป็นหน่วยงานที่มีประสิทธิภาพในการทำงานและการให้บริการ ตรงข้ามกับชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมอ่อนแอ ประชาชนต้องพึ่งพาหน่วยงานภาครัฐสูง ซึ่งพบว่าหน่วยงานภาครัฐกลับทำงานและให้บริการไม่ดีไม่มีประสิทธิภาพ อีกทั้งสถาบันและประชาชนนั้นจะต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างเท่าเทียมในทุกกลุ่ม เพื่อไม่ให้กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้ประโยชน์จากสถาบันมากกว่ากลุ่มอื่น

2. สำนึกถึงความเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและบรรทัดฐานความร่วมมือสิ่งที่ต้องมาก่อนสำหรับการดำเนินชีวิตเพื่อส่วนรวมที่สมบูรณ์ก็คือ ผลงานที่เกิดจากการทำงานเพื่อส่วนรวมของประชาชน หรืออีกนัยหนึ่ง ชุมชนไม่ได้เริ่มต้นพร้อมกับบรรทัดฐานของความร่วมมือ แต่ชุมชนสร้าง

บรรทัดฐานดังกล่าวขึ้นมาทีละเล็กทีละน้อยผ่านช่วงเวลายาวนานในขณะที่ประชาชนมีการทำงานร่วมกัน

การทำงานร่วมกันยังกระจายเรื่องราวที่เป็นความทรงจำร่วมของประชาชนในชุมชนว่าได้เคยแก้ไขปัญหาได้อย่างไร เมื่อเกิดปัญหาครั้งใหม่ ประชาชนจะคิดว่าถ้าร่วมกันแก้ไข ปัญหา ก็จะหมดไปเหมือนที่เคยผ่านมา ความรู้สึกเช่นนี้ทำให้ประชาชนหลุดพ้นไปจากความกังวลและเครียดในเรื่องเฉพาะหน้าของตัวเอง แล้วหันมาช่วยกันคิดที่จะช่วยกันและกันโดยการทำงานร่วมกัน

ภาพรวมของประชาสังคม

ภาพรวมของ “ประชาสังคม” ที่ควรจะทำความเข้าใจในเบื้องต้นในแนวคิดของ ธีรยุทธ บุญมี⁵³ คือ

1. ประชาสังคมเป็นการคานอำนาจระหว่างรัฐกับสังคม รัฐกับกิจกรรมการรวมกลุ่ม และการแสดงความคิดเห็นของสังคม ประชาคม ก็คือ สังคมที่สมาชิกกระตือรือร้น เอาใจใส่งาน ตกเถียงร่วมกันในประเด็นร่วมของสังคมในสิ่งที่ประโยชน์โดยรวมของภาคสาธารณะ หรือของส่วนรวม
2. เป็นหน่วยและองค์รวมทางสังคมการเมือง ซึ่งมีลักษณะมั่นคง ถาวร ดำรงเป็นพื้นฐานอยู่ก่อน ซึ่งอาจจะเป็น ประชาคมโลก ประเทศ จังหวัด หมู่บ้าน หรือชุมชนก็ได้
3. เป็นพื้นที่เปิดแห่งการชงชิง ซึ่งจะเป็นที่ที่ฝ่ายต่าง ๆ ในหน่วย หรือองค์รวมได้พบปะ หรือสื่อสารกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ เพื่อผลประโยชน์โดยรวมขององค์กรนั้น ๆ เป็นการชงชิงอำนาจ ผลประโยชน์ ทรัพยากร และความเชื่อส่วนรวมของกลุ่มตน พื้นที่เปิดแห่งการชงชิงนี้ อาจเรียกได้ว่า “ภาคสาธารณะ” หรือ “ประชาสังคม”
4. ประชาสังคมไม่ได้เป็นเพียงองค์กร สถาบัน แต่ประชาสังคม คือการปฏิบัติกิจกรรม เป็นปฏิบัติการทางสังคม (Social Action) เป็นประเด็นสาธารณะ เป็นการปฏิสัมพันธ์ซึ่งแทรกซึมเข้าไปในฝ่ายต่าง ๆ ของ ประชาสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่ประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. เวทีประชาสังคมเป็นพื้นที่กลางแห่งการชงชิง

⁵³ ธีรยุทธ บุญมี, ประชาสังคม Civil Society, น. 19.

กฤษฎา บุญชัย⁵⁴ ได้สรุปภาพของประชาสังคมเป็นประเด็นต่าง ๆ ไว้ดังนี้

1. ประชาสังคม คือ พื้นที่การเมืองสาธารณะ (Public Sphere) ของประชาชนซึ่งกำเนิดมาจากการก่อตัวของวัฒนธรรมชนชั้นกลาง และขยายปริมาตรไปยังชนชั้นอื่น กลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลาย และสนใจเข้าร่วมในพื้นที่การเมืองสาธารณะนี้ ดังนั้นประชาสังคมจึงเป็นพื้นที่ที่เกิดกิจกรรม มิได้หมายถึงประชาชนหรือสังคมทั้งหมด ที่ไม่ได้มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองสาธารณะ

2. ประชาสังคม คือ กระบวนการของประชาชนในการสร้างพื้นที่การเมืองสาธารณะของตนเอง โดยไม่ตกอยู่ภายใต้พื้นที่การเมืองของรัฐ (Political Society) ของทุน ดังนั้นประชาสังคมจึงต้องเป็นอิสระจากรัฐและทุน

3. ประชาสังคม คือ เวทีการต่อสู้ทางอุดมการณ์ของฝ่ายต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ทุนนิยม สังคมนิยม เวทีแห่งนี้มีความหลากหลาย ซับซ้อน ทั้งความขัดแย้งและร่วมมือ ขึ้นอยู่กับยุทธศาสตร์การต่อสู้ของฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งอาจจะใช้ความรุนแรง หรือสันติวิธีก็ขึ้นอยู่กับคุณภาพของประชาสังคมนั้น ๆ ประชาสังคมจึงไม่ได้มีความหมายแต่เป็นเวทีแห่งความสมานฉันท์เพียงอย่างเดียว

4. ประชาสังคม คือ กลุ่มปฏิบัติการ (Actors) ในภาคประชาสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ชนชั้นที่ใช้ผลประโยชน์ (Economic Interest) เป็นตัวแบ่งตามแนวการวิเคราะห์ตามแบบมาร์กซิสต์แบบเก่า แต่เป็นไปตามที่กรัมมี่เสนอ คือ “กลุ่มทางประวัติศาสตร์” (Historical Block) ที่เกิดจากกลุ่มต่าง ๆ ของชนชั้นต่าง ๆ มาร่วมมือกันเพื่อต่อสู้กับกลุ่มอื่น ๆ ทั้งนี้ โดยกลุ่มต่าง ๆ ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมจะพยายามครอบครองการเป็นเจ้าของอุดมการณ์ (Hegemony) โดยการครอบงำความคิดของประชาชน และกำหนดวัฒนธรรมหลักในสังคม จึงเห็นการเกาะตัวข้ามชนชั้น ซึ่งนั่นก็เป็นผลมาจากอุดมการณ์ความคิดที่คล้ายคลึงกันมากกว่าเรื่องพื้นฐานผลประโยชน์แต่เพียงอย่างเดียว

ประชาสังคมในปัจจุบัน ไม่ได้จำกัดอยู่ในกรอบแคบ ๆ หรือเป็นเพียงเวทีแห่งการกำหนดพฤติกรรม กฎเกณฑ์ความเป็นอารยะเท่านั้น⁵⁵ แต่ควรที่จะมอง ประชาสังคมในแง่

⁵⁴ กฤษฎา บุญชัย, (2542:35-36) อ้างถึงใน สายฝน น้อยหืด. ประชาสังคมกับการพัฒนาประชาธิปไตย, น. 38.

⁵⁵ ธีรยุทธ บุญมี, ประชาสังคม : Civil Society, น. 129.

1. เป็นพื้นที่ เป็นเวทีเปิด (Space and Stage) สำหรับการชงชิงการนิยาม ประเด็น ญัตติ และความเห็นสาธารณะ
2. เป็นช่องทางระหว่างโอกาสแห่งการเข้าถึง (Accessibility) การแสดงออกใน กระบวนการต่าง ๆ ตั้งแต่การประชุมสภาท้องถิ่น ชุมชน การแสดงออกทางวัตถุ อินเทอร์เน็ต หนังสือพิมพ์ ฯลฯ
3. เป็นชุดของกลไก เช่นการประชุมพิจารณา การไต่สวนสาธารณะ (Public Hearing หรือ Public Inquiry) กลุ่มองค์กรทางการเมืองและสังคมรวมทั้งขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ใหม่ (New Social Movement)
4. เป็นชุดของกิจกรรมหรือปฏิบัติการทางสังคม ชุมชนใด ๆ ก็ได้ซึ่งมีส่วนในการกำหนด ชะตากรรมของตนเอง
5. เป็นชุดของสิทธิที่ถูกต่อสู้เรียกร้องให้ขยายตัวกว้างขวางมากขึ้น เช่นการขยายจาก สิทธิทางการเมืองมาสู่สิทธิทางสังคม สิทธิทางวัฒนธรรม
6. เป็นกระบวนการออกกฎหมาย หรือระบบทางกฎหมาย (Legal System) ที่ถูก ผลักดันให้มีลักษณะเป็นตัวกลางแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐกับสังคม หรือสังคมชุมชน กับภาคธุรกิจเอกชนมากขึ้น
7. เป็นชุดของอุดมการณ์ที่เปิดพื้นที่แห่งการถกเถียง วิจารณ์ หรือการเห็นอกเห็นใจกัน การมุ่งหาความยุติธรรม ความเท่าเทียมกัน และความถูกต้องมากขึ้น
8. ชุดของค่านิยม บรรทัดฐาน (Norms) ซึ่งเกิดขึ้นใหม่เพื่อชี้ทางการปฏิบัติของผู้คนใน ประชาคมท้องถิ่น ระดับชาติ ระดับภูมิภาค และระดับโลกในบางเรื่อง

แนวคิดพื้นฐานของประชาสังคม

แนวคิดประชาคมนั้น แม้ว่าจะมีผู้ให้นิยามอย่างหลากหลาย และมีความแตกต่างกัน ไปบ้างในรายละเอียด และประเด็นปลีกย่อย แต่ถึงอย่างไรประชาสังคมก็ยังคงมีจุดเน้นร่วมกันที่ แนวคิดพื้นฐาน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้⁵⁶ คือ

⁵⁶ สันติสุข โสภณศิริ, วิถีสังคมไทย: สรรพนิตทางวิชาการเนื่องในวาระหนึ่งศตวรรษ ปรีดี พนมยงค์,

1. สิทธิเสรีภาพและอิสรภาพของปัจเจกชน สิทธิในการแสดงความคิดเห็น ไม่ให้รัฐเข้ามาละเมิดสิทธิและเสรีภาพ เน้นความเป็นอิสระของประชาคม
2. ความเท่าเทียมกัน ประชาชนจะต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างเท่าเทียม เน้นความสัมพันธ์แนวราบมากกว่าความสัมพันธ์แนวตั้ง
3. ความร่วมมือ การรวมตัวกัน เป็นกลุ่ม ชมรม สมาคม องค์กรดังกล่าวยังมารวมกันเป็นเครือข่ายอีกชั้นหนึ่ง
4. ศักยภาพและบทบาทของปัจเจกชน ประชาชนเป็นปัจเจกชนที่มีศักยภาพและมีบทบาทในฐานะผู้กระทำ ไม่รอความช่วยเหลือจากรัฐ
5. มีจิตสำนึกสาธารณะ สำนึกใส่ใจพร้อมที่จะมีส่วนร่วมในกิจการสาธารณะ เคารพและช่วยกันรักษาสาธารณะสมบัติ คำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวม โดยไม่ทำให้ตัวเองเดือดร้อน
6. มีการรวมกันเป็นกลุ่มและเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย การรวมกลุ่มจะนำไปสู่ความไว้วางใจกัน มีการร่วมมือกันอย่างกระชับแน่น
7. มีความสัมพันธ์แนวราบ จะทำให้เกิดความร่วมมือกันทำเพื่อสังคม

การที่ประชาสังคมจะสามารถเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีองค์ประกอบหลักหลายอย่างด้วยกัน เช่น การปฏิรูปการเมืองและระบบราชการทำให้รัฐเล็กลง สร้างกลไกให้มีการร่วมมือกันมากขึ้น สร้างวัฒนธรรมในการมีส่วนร่วมให้ประชาชนสำนึกว่าตนเป็นพลเมือง เสริมสร้างการเมืองภาคประชาชน และลดความแตกต่างระหว่างชนชั้นลง อีกทั้งยังรวมถึงการตระหนักในสิทธิประโยชน์ของตนเอง มีความเข้าใจเรื่องการสละเสรีภาพบางประการของตนเพื่อความสันติของสังคม มีวินัยและความรับผิดชอบต่อสังคม

จากข้อมูลประชาสังคมดังกล่าว ทำให้เห็นว่า ประชาสังคมเป็นพื้นที่สาธารณะของประชาชน เพื่อสร้างสรรค์กิจกรรมทางการเมือง โดยไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐ และไม่มี การพึ่งพารัฐ รัฐจะเข้ามาบีบบทบาทน้อยมาก หรืออาจจะไม่มีเลย เป็นเวทีเปิดของการต่อสู้ของประชาชนโดยไม่มี การแบ่งชนชั้น โดยมีจิตสำนึกการเป็นเจ้าของชุมชน มีเจตจำนงที่จะเข้ามาแก้ไขและรับผิดชอบต่อปัญหา มีความเท่าเทียมกันในกลุ่ม มีการสื่อสารกันโดยทำอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดของชุมชน ซึ่งความสำคัญอยู่ที่

1. มีการร่วมมือกันเป็นเครือข่าย มีการติดต่อสื่อสารกันอยู่เสมอ
2. พัฒนาคมนาคมให้สำนึกของความเป็นพลเมือง

3. มีการแสดงความคิดเห็นและรับฟังความคิดเห็นของกันและกัน เคารพความคิดเห็นของกันและกัน ให้ความสำคัญกับทุกคนเนื่องจากมนุษย์เป็นทรัพยากรที่มีค่าในการแก้ไขปัญหา และมีการใช้เหตุใช้ผลในการปรึกษาหารือ

4. มีการตัดสินใจร่วมกันโดยความสมัครใจของสมาชิกกลุ่ม ไม่เกิดจากการบังคับ อีกทั้งยังร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาและแนวทางการแก้ไข

5. พึ่งพาภาครัฐน้อยมาก โดยภาครัฐและประชาสังคมมีความสัมพันธ์อย่างเท่าเทียมกัน ภาครัฐอาจจะทำหน้าที่สนับสนุนประชาสังคม แต่ไม่มีการเข้ามาครอบงำ หรือควบคุมแต่อย่างใด

6. มีสำนึกของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอย่างภาคภูมิใจ สร้างค่านิยมความร่วมมือ การมีส่วนร่วมให้แก่สมาชิกของกลุ่มอย่างเท่าเทียม

เมื่อพูดถึงทุนทางสังคม และประชาสังคมแล้ว อีกแนวคิดหนึ่งที่ไม่สามารถละเลยได้นั้น คือ การมีส่วนร่วมของประชาชน เนื่องจากการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นเสมือนแนวคิดพื้นฐานของทั้งสองแนวคิดข้างต้น ด้วยว่าประชาชนในพื้นที่เป็นผู้ที่ประสบกับปัญหา รับรู้ปัญหา และรู้ถึงศักยภาพของชุมชนมากที่สุด อีกทั้ง ประชาชนจะเป็นผู้ที่ได้รับผลโดยตรงจากการดำเนินการใด ๆ ก็ตาม การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงเปรียบได้ว่าเป็นการให้ประชาชนได้แก้ไขปัญหาโดยตัวของเขาเอง ได้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูล แสดงความคิดเห็น เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหา และการพัฒนาโดยตัวของชุมชนเองเพื่อให้เกิดการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพสำหรับชุมชนต่อไป

การมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation)

การมีส่วนร่วมของประชาชน ถือเป็นหลักการสากลที่อารยประเทศให้ความสำคัญและเป็นประเด็นหลักที่สังคมไทยให้ความสนใจ เพื่อพัฒนาการเมืองเข้าสู่ระบอบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วมตามหลักการธรรมาภิบาลที่ภาครัฐจะต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนและผู้ที่เกี่ยวข้องทุกภาคส่วนในสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วม ในการร่วมรับรู้ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ เพื่อสร้างความโปร่งใสและเพิ่มคุณภาพการตัดสินใจของภาครัฐให้ดีขึ้น และเป็นที่ยอมรับร่วมกันของทุกฝ่าย อีกทั้งยังมีการให้ความสำคัญต่อการบริหารราชการอย่างโปร่งใส สุจริต เปิดเผยข้อมูล และการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายสาธารณะ การตัดสินใจทางการเมือง รวมถึงการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐในทุกระดับ

หลักการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนและผู้ที่เกี่ยวข้องทุกภาคส่วนของสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วมกับภาครัฐการนั้น International

Association for Public Participation ได้แบ่งระดับของการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็น 5 ระดับ⁵⁷ ดังนี้

1. การให้ข้อมูลข่าวสาร ถือเป็นการมีส่วนร่วมของประชาชนในระดับต่ำที่สุด แต่เป็นระดับที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นก้าวแรกของการที่ภาคราชการจะเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าสู่กระบวนการมีส่วนร่วมในเรื่องต่าง ๆ วิธีการให้ข้อมูลสามารถใช้ช่องทางได้หลากหลาย เช่น เอกสารสิ่งพิมพ์ การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารผ่านทางสื่อ การจัดนิทรรศการ จัดหมายข่าว การจัดงานแถลงข่าว การตีพิมพ์ และ การให้ข้อมูลผ่านเว็บไซต์ เป็นต้น

2. การรับฟังความคิดเห็น เป็นกระบวนการที่เปิดให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล ข้อเท็จจริงและความคิดเห็นเพื่อประกอบการตัดสินใจของหน่วยงานภาครัฐด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น การรับฟังความคิดเห็น การสำรวจความคิดเห็น การจัดเวทีสาธารณะ การแสดงความคิดเห็นผ่านเว็บไซต์ เป็นต้น

3. การเกี่ยวข้อง เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงาน หรือร่วมเสนอแนะแนวทางที่นำไปสู่การตัดสินใจ เพื่อสร้างความมั่นใจให้ประชาชนว่าข้อมูลความคิดเห็นและความต้องการของประชาชนจะถูกนำไปพิจารณาเป็นทางเลือกในการบริหารงานของภาครัฐ เช่น การประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อพิจารณาประเด็นนโยบายสาธารณะ ประชาพิจารณ์ การจัดตั้งคณะทำงานเพื่อเสนอแนะประเด็นนโยบาย เป็นต้น

4. ความร่วมมือ เป็นการให้กลุ่มประชาชน ผู้แทนภาคสาธารณะมีส่วนร่วม โดยเป็นหุ้นส่วนกับภาครัฐในทุกขั้นตอนของการตัดสินใจ และมีการดำเนินกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่อง เช่น คณะกรรมการที่มีฝ่ายประชาชนร่วมเป็นกรรมการ เป็นต้น

5. การเสริมอำนาจแก่ประชาชน เป็นขั้นที่ให้บทบาทประชาชนในระดับสูงที่สุด โดยให้ประชาชนเป็นผู้ตัดสินใจ เช่น การลงประชามติในประเด็นสาธารณะต่าง ๆ โครงการกองทุนหมู่บ้านที่มอบอำนาจให้ประชาชนเป็นผู้ตัดสินใจทั้งหมด เป็นต้น

การมีส่วนร่วมของประชาชนแบ่งได้ 6 ระดับตั้งแต่ระดับต่ำสุดจนถึงระดับสูงสุด ได้แก่ การให้ข้อมูลประชาชน การรับฟังความคิดเห็นจากประชาชน การปรึกษาหารือ การวางแผนร่วมกัน การร่วมปฏิบัติ และการควบคุมโดยประชาชน ในระดับต่ำสุดนั้น จำนวนประชากรที่มีส่วนร่วมจะมี

⁵⁷ เอกสารประกอบการประชุม วันที่ 21 กันยายน 2549 กลุ่มพัฒนาระบบบริหารสำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, < www.moph.go.th/opdc/data/2/ > [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2550].

มาก แต่อำนาจของประชาชนจะมีน้อยหรือแทบจะไม่มีเลย เมื่อระดับการมีส่วนร่วมสูงขึ้นจำนวนประชาชนที่มีส่วนร่วมจะลดน้อยลงแต่อำนาจของประชาชนจะมีมากขึ้นตามลำดับ

ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542⁵⁸ ได้ให้ความหมายของ การมีส่วนร่วม เอาไว้ว่า หมายถึง ส่วนได้ ส่วนเสียในกิจกรรมร่วมกับผู้อื่น เช่น มีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกุศล มีส่วนร่วมในการทุจริต มีส่วนร่วมในการลงทุนบริษัท

“การมีส่วนร่วม”⁵⁹ (Participation) ตามพจนานุกรมอังกฤษฉบับอ็อกฟอร์ด ได้ให้คำนิยามไว้ว่า เป็นการมีส่วนร่วม (ร่วมกับคนอื่น) ในการกระทำบางอย่างหรือบางเรื่อง

Pearse & Stiefel⁶⁰ ยังได้ให้คำจำกัดความของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า “การมีส่วนร่วมของประชาชน” หมายถึง การที่กลุ่มประชาชน หรือขบวนการที่สมาชิกของชุมชนที่กระทำการออกมาในลักษณะของการทำงานร่วมกันที่จะแสดงให้เห็นถึงความต้องการร่วม ความสนใจร่วม มีความต้องการที่จะบรรลุถึงเป้าหมายร่วมทางเศรษฐกิจและสังคมหรือการเมือง หรือการดำเนินการร่วมกันเพื่อให้เกิดอิทธิพลต่อรองอำนาจมหาดินแดน ไม่ว่าจะเป็ทางตรงหรือทางอ้อม หรือการดำเนินการเพื่อให้เกิดอิทธิพลต่อรองอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ การปรับปรุงสถานภาพทางสังคมในกลุ่มชุมชน

รีดเดอร์⁶¹ ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วม ไว้ว่า กระบวนการที่ให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนา ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ แก้ปัญหาด้วยตัวเอง ร่วมใช้ความคิดสร้างสรรค์ ความรู้ และความชำนาญร่วมกับวิทยาการ ที่เหมาะสม และสนับสนุนติดตามผลการปฏิบัติงานขององค์กร และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง

⁵⁸ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (กรุงเทพมหานคร: นานมี, 2546), น. 1142.

⁵⁹ กระทรวงสาธารณสุข, หลักการและแนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม, <[⁶⁰ สุทธิ ศรสวรรค์, การมีส่วนร่วมของประชาชนในสังคมไทย, <\[⁶¹ กวิน เสือสกุล, “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการมีส่วนร่วมจัดการศึกษาของผู้ปกครองในโรงเรียนสังกัด กรุงเทพมหานคร,” \\(วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2546\\), น. 20.\]\(http://psdg.anamai.moph.go.th/news/download_km.php?id_p=34&icon=chapter2.> \[เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2550\].</p>
</div>
<div data-bbox=\)](http://72.14.235.104/search?q=cache:gOVXPuajWwoJ:psdg.anamai.moph.go.th/news/download_km.> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2550].</p>
</div>
<div data-bbox=)

ปรัชญา เวสารัชช⁶² กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า เป็นการใช้ที่ประชาชนได้ใช้ ความพยายาม หรือใช้ทรัพยากรบางอย่างของตน เช่น ความคิด ความรู้ ความสามารถ แรงงาน เงินทุน วัสดุ ในกิจกรรมพัฒนานั้น การมีส่วนร่วมจะทำให้ประชาชนหลุดพ้นจากการเป็นผู้รับผลจากการพัฒนา และเป็นผู้กระทำให้เกิดการพัฒนา และเป็นเป้าหมายของการพัฒนาด้วย

นเรศ สงเคราะห์สุข⁶³ ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ ในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา ตั้งแต่การวิจัย การวางแผน การตัดสินใจ การดำเนินงาน การบริหารจัดการ การติดตาม และประเมินผล และการจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น

อรทัย ก๊กผล⁶⁴ ได้สรุปความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนเอาไว้ว่า คือ กระบวนการซึ่งประชาชน หรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้มีโอกาสแสดงทัศนะ แลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็น เพื่อแสวงหาทางเลือก และการตัดสินใจที่เกี่ยวกับโครงการที่เหมาะสมและเป็นที่ยอมรับร่วมกัน ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง จึงควรเข้าร่วมในกระบวนการนี้ตั้งแต่เริ่ม จนถึงกระบวนการติดตามและประเมินผล เพื่อให้เกิดความเข้าใจและการรับรู้ เรียนรู้ การปรับเปลี่ยนโครงการร่วมกัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อทุกฝ่าย

จากนิยามดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงองค์ประกอบสำคัญของการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ

1. การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง มีการเรียนรู้ร่วมกันของผู้ที่เกี่ยวข้องทั้ง ฝ่ายรัฐ องค์กรเอกชน และประชาชนทั่วไป โดยเน้นการสื่อสารสองทาง ทั้งช่องทางที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ไม่ใช่การทำครั้งเดียวจบแต่ควรเกิดขึ้นตลอดโครงการ

2. เป้าหมายของการมีส่วนร่วมไม่ใช่แต่เพียงการจัดให้มีการรับฟังความคิดเห็นตามกฎหมายหรือการทำให้ไม่มีความขัดแย้ง หากแต่กระบวนการการมีส่วนร่วมของประชาชนควรมุ่งให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางและเป็นวิธีการเพื่อทำให้การตัดสินใจของรัฐดีขึ้น และเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

⁶² ปรัชญา เวสารัชช, การส่งเสริมชุมชนและท้องถิ่นในการปฏิรูปการศึกษา, <www.google.com.au> [เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 21 มีนาคม 2549].

⁶³ นเรศ สงเคราะห์สุข, จากแนวคิด สู่การปฏิบัติ (เชียงใหม่: โครงการพัฒนาที่ราบสูง ไทย-เยอรมัน, 2541), น. 10.

⁶⁴ พัชรี สีโรส และคณะ, คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริญญาโท นักบริหารรัฐกิจ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546), น. 2.

สามารถสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วม คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมในชุมชน ได้แสดงให้เห็นถึงความต้องการของตนเอง ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อประโยชน์ของชุมชน และตัวเขาเอง มีการตัดสินใจ กำหนดเป้าหมาย ปฏิบัติตามแผนการเพื่อการพัฒนา และร่วมกันรับผลประโยชน์จากการพัฒนานั้นด้วย อีกทั้งยังต้องร่วมรับผิดชอบหากเกิดผลเสียหายจากการดำเนินงานนั้น ๆ เนื่องจากเป็นผู้ดำเนินการเองในทุกกระบวนการ ตั้งแต่เริ่มคิด เริ่มวางแผน การปฏิบัติการ รวมทั้งการติดตามประเมินผล ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็นที่เหมาะสม และเป็นที่ยอมรับร่วมกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งเอาไว้ ประชาชนในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและท้องถิ่นได้ร่วมแสดงความคิดเห็น และกระทำในสิ่งที่เห็นพ้องต้องกัน ตลอดจนร่วมพิจารณากำหนดปัญหา ความต้องการของประชาชน ชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือ แก้ไขปัญหา หาแนวทางพัฒนาชุมชนในขณะทีลักษณะของการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาโดยทั่วไปนั้นประชาชนอาจเข้าร่วมในกระบวนการตัดสินใจว่าจะทำอะไร การเข้าร่วมในการนำโครงการไปปฏิบัติ โดยเสียสละทรัพยากรต่าง ๆ เช่น แรงงาน วัสดุ เงิน หรือร่วมมือในองค์การ หรือกิจกรรมเฉพาะด้าน การเข้าร่วมในผลประโยชน์ที่เกิดจากการพัฒนาและร่วมในการประเมินผลโครงการ อีกทั้งในลักษณะของการมีส่วนร่วม ก็ควรที่จะ

1. มีความต่อเนื่อง ผสมผสาน และทำไปพร้อม ๆ กันทั้งระบบ
2. มีความเป็นพลวัตเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ ตามธรรมชาติแต่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา
3. เป็นกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง
4. ได้รับการยอมรับจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง
5. มีการรวมตัวกันทำกิจกรรมของชุมชน โดยบุคคลที่มีส่วนได้ ส่วนเสีย และใกล้ชิดกับผู้เรียน อีกทั้งมีความต้องการที่คล้ายคลึงกัน มาทำกิจกรรมร่วมกัน

ขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

การแบ่งขั้นตอนของการมีส่วนร่วมอาศัยหลักการที่ว่ากิจกรรมที่มนุษย์ทำขึ้นแบ่งได้เป็นหลายขั้นตอน แต่ละขั้นตอนก็มีความสำคัญแตกต่างกันออกไป ลักษณะของการแบ่งขั้นตอนในการมีส่วนร่วมก็มีผู้แบ่งเอาไว้หลายแบบด้วยกัน ดังนี้

Shadid and others⁶⁵ เห็นว่าแนวคิดที่ได้รับการพัฒนาอย่างเป็นระบบมากที่สุดคือแนวคิดของ โอเฮนและอัฟฮอฟ ซึ่งจำแนกขั้นตอนของการมีส่วนร่วมเอาไว้ ดังนี้

ขั้นที่ 1 การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ในกระบวนการตัดสินใจนั้น ประการแรกสุดที่จะต้องทำ คือ การกำหนดความต้องการและการจัดลำดับความสำคัญ ต่อจากนั้นจึงเลือกนโยบายและประชากรที่เกี่ยวข้อง การตัดสินใจในช่วงเริ่มต้น การตัดสินใจในช่วงดำเนินการวางแผน และการตัดสินใจในช่วงการปฏิบัติงานตามแผนที่วางไว้

ขั้นที่ 2 การมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน ในส่วนที่เป็นองค์ประกอบของการดำเนินงานโครงการนั้น จะได้มาจากคำถามที่ว่า ใครจะทำประโยชน์ให้แก่โครงการได้บ้าง และจะทำประโยชน์ได้โดยวิธีใด

ขั้นที่ 3 การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์นั้น นอกจากความสำคัญของผลประโยชน์ในเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพแล้ว ยังต้องพิจารณาถึงการกระจายผลประโยชน์ภายในกลุ่มด้วย ซึ่งจะต้องร่วมกันรับผลของโครงการทั้งในทางบวกและลบ

ขั้นที่ 4 การมีส่วนร่วมในการประเมินผล ซึ่งสิ่งที่จะต้องสังเกต คือ ความเห็น ความชอบ และความคาดหวัง ซึ่งจะมีอิทธิพลสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลต่าง ๆ ได้

เดวิท แมทธิวส์⁶⁶ ได้เสนอหลักการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนมีดังต่อไปนี้

1. การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนขบคิดปัญหา ไม่เพียงแต่จากแง่มุมผลประโยชน์ของตนเท่านั้น แต่รวมถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วมและเป็นขั้นแรกของการกระตุ้นสำนึกของประชาชน และร่วมแก้ไขปัญหที่กำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2. การสร้างทางเลือกให้กับชุมชน โดยผ่านกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์เป็นกระบวนการตัดสินใจที่เชื่อมโยงใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้การสนทนาจะยังไม่ตกลงเห็นพ้องต้องกัน แต่เป็นการสร้างแนวกว้าง ๆ และเผยให้เห็นเป้าหมายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับของผู้เข้าร่วม

⁶⁵ สุพัชรา ศิริณวัฒน์, “การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพ: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549), น. 41.

⁶⁶ อนันต์ ลคนหทัย, การพัฒนาชุมชนเชิงกลยุทธ์ (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์และปีที่พิมพ์), น. 138.

นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรม ซึ่งเป็นตัวช่วยเสริมสร้างพลังในการดำเนินกิจกรรมตามที่ตัดสินใจ

3. การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมระดมพลังของประชาชน มีความหลากหลาย และเกี่ยวข้องกับประชาชนเป็นจำนวนมาก เกิดจากกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ นำมาซึ่งการกำหนดแนวทางทั่วไปของการดำเนินกิจกรรมเผยให้เห็นผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้องของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจร่วมกันได้ กิจกรรมสาธารณะเกิดจากเป้าหมายร่วมกันของผู้คนจึงก่อให้เกิดการรวมพลังเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่กันและกัน

4. การประเมินผลกิจกรรมโดยสาธารณะ คือ การเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ชาวบ้านตัดสินใจว่าความพยายามและกิจกรรมที่ดำเนินการใดที่เป็นประโยชน์และมีคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชนพวกเขา เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมิน และปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ในทางปฏิบัติ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนาตามที่กล่าวมาข้างต้น ประชาชนอาจไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน เพราะมีข้อจำกัดหลายประการ ดังนั้นการตัดสินใจ (Decision Making) จึงเป็นส่วนสำคัญที่นักพัฒนาจะต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนได้กระทำการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนา จึงจะถือว่าเป็นการมีส่วนร่วมที่แท้จริง เพราะประชาชนเป็นฝ่ายกำหนดความต้องการในการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยตนเอง

การมีส่วนร่วม⁶⁷ คือ การที่สังคมได้ร่วมกันดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยได้ดำเนินการตามหลักการ และกระบวนการของการมีส่วนร่วม คือ

1. การระดมความคิด และประเด็นต่าง ๆ คือ การคิดค้น และวิเคราะห์ปัญหาร่วมกันในลักษณะของการร่วมคิด

2. การวางแผน นำสิ่งที่ร่วมกันคิดมากำหนดเป็นแผนปฏิบัติการร่วมกัน ด้วยการระดมทรัพยากรจากทุกฝ่าย

3. การลงมือทำ การนำแผนงานที่ได้ไปร่วมกันทำ หรือแบ่งงานกันรับผิดชอบเพื่อให้เป็นไปตามแผน หรือเป้าหมายที่วางไว้

4. การติดตามประเมินผล คือ ร่วมกันติดตามผลงานที่ทำ และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างการทำงาน ร่วมกันคิดพัฒนาปรับปรุงให้งานดีขึ้น

⁶⁷ “ชุมชนกับการมีส่วนร่วมจัดการศึกษา,” สื่อพลัง 13(ตุลาคม – ธันวาคม 2548):8.

5. การรับประโยชน์ร่วมกัน มีทั้งผลประโยชน์ทางรูปธรรมที่ต้องการให้เกิดตามกิจกรรมที่ทำนั้น และผลประโยชน์โดยอ้อม แต่มีความสำคัญมาก คือ การเรียนรู้จากการร่วมคิด ร่วมทำ และความสัมพันธ์ระหว่างภาคี ที่พัฒนาไปสู่การมีส่วนร่วมที่สมานฉันท์ เสมอภาค และเอื้ออาทรกันมากขึ้น

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการมีส่วนร่วม จะพบว่าโดยทั่วไป กระบวนการมีส่วนร่วม มีดังต่อไปนี้

1. การมีส่วนร่วมในการศึกษาชุมชน จะเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนได้ร่วมกันเรียนรู้สภาพของชุมชน การดำเนินชีวิต ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม เพื่อใช้เป็นข้อมูลเบื้องต้นในการทำงาน และร่วมกันค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหา ตลอดจนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผน โดยจะมีการรวมกลุ่มอภิปรายและแสดงความคิดเห็น เพื่อกำหนดนโยบาย วัตถุประสงค์ วิธีการ แนวทางการดำเนินงาน และทรัพยากรที่จะต้องใช้

3. การมีส่วนร่วมในการดำเนินการพัฒนา โดยการสนับสนุนด้านวัสดุ อุปกรณ์ แรงงาน เงินทุนหรือเข้าร่วมบริหารงาน การใช้ทรัพยากร การประสานงานและดำเนินการขอความช่วยเหลือภายนอก

4. การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นการนำเอากิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งทางด้านวัตถุ และจิตใจ โดยอยู่บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกันของบุคคลและสังคม

5. การมีส่วนร่วมในการติดตาม และประเมินผลการพัฒนา เพื่อที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นได้ทันที

ประโยชน์ของการมีส่วนร่วมของประชาชน

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ⁶⁸ กล่าวว่า โดยทั่วไปการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการที่ต้องดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนต่อเนื่องซึ่งก่อให้เกิดต้นทุนในการดำเนินการมากพอสมควร อย่างไรก็ตามข้อดีของการมีส่วนร่วมคือ ก่อให้เกิดการผลิตนโยบายและบริการสาธารณะที่สอดคล้องกับความต้องการของสาธารณชน เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพของการจัดสรรทรัพยากรของสาธารณะให้สูงขึ้น โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ ดังนี้

⁶⁸ แนวความคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางการเมือง, <manat.kkotep.com/vittayaniponprat2>

1. เพิ่มคุณภาพของการตัดสินใจ กระบวนการปรึกษาหารือกับสาธารณชนช่วยให้เกิดความกระจ่างในวัตถุประสงค์ และความต้องการของโครงการหรือนโยบายนั้นๆ ได้อยู่เสมอ สาธารณชนสามารถที่จะผลักดันให้เกิดการทบทวนข้อสันนิษฐานที่ปิดบังอยู่ ซึ่งอาจจะปิดบังไม่ให้เห็นทางออกที่มีประสิทธิภาพที่สุด บ่อยครั้งกระบวนการการมีส่วนร่วมของประชาชนมักมีข้อมูลที่สำคัญซึ่งทำให้เกิดความแตกต่างในการที่จะนำไปสู่การตัดสินใจ ก่อให้เกิดความแตกต่างระหว่างโครงการที่ประสบความสำเร็จและไม่ประสบความสำเร็จ

2. ลดค่าใช้จ่ายและสูญเสียเวลา โดยทั่วไปกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างเต็มรูปแบบมักจะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายและเสียเวลาในทางปฏิบัติ การมีส่วนร่วมของประชาชนมาตั้งแต่ต้น สามารถที่จะลดความล่าช้าและลดค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งของประชาชนได้ การตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งอาจจะดูว่าสิ้นเปลืองและเสียเวลาที่จะตัดสินใจได้ แต่ว่าเมื่อตัดสินใจแล้ว และเมื่อนำมาสู่การปฏิบัติอาจจะเป็นวิธีการที่ประหยัดกว่าด้วยซ้ำ การตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำไปอย่างรวดเร็วแลดูเหมือนจะไม่สิ้นเปลือง อาจจะเสียเวลาค่าใช้จ่ายมากกว่า ถ้าการตัดสินใจนั้นไม่ได้ทำให้เกิดข้อตกลงระหว่างกลุ่มหรือความเห็นชอบในกลุ่มต่าง ๆ ที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องได้ แต่กลับนำไปสู่ความขัดแย้งของประชาชนอย่างต่อเนื่องมากขึ้น การมีส่วนร่วมของประชาชนเกิดผลในการยอมรับอย่างสูงต่อการตัดสินใจโดยกลุ่มซึ่งมีส่วนได้ส่วนเสียในการตัดสินใจนั้น ๆ วิธีการจะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างการนำไปปฏิบัติ ทำให้เกิดการประหยัดค่าใช้จ่ายโดยทั่วไปมักจะแพงกว่าค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นจากการจัดทำดำเนินการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในระยะต้น ๆ

3. การสร้างฉันทามติ โครงการมีส่วนร่วมของประชาชนสามารถที่จะสร้างข้อตกลงที่มั่นคงและยืนยาวและการยอมรับระหว่างกลุ่มซึ่งก่อนหน้านี้ อาจจะมีความเห็นขัดแย้งกันคนละทาง การมีส่วนร่วมนี้ยังก่อให้เกิดความเข้าใจระหว่างคู่กรณี ลดความขัดแย้งทางการเมืองและก่อให้เกิดความชอบธรรมในการตัดสินใจของรัฐ

4. ความสำเร็จและผลในทางปฏิบัติของโครงการ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทำให้เรามีความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของการตัดสินใจนั้น และครั้งหนึ่งเมื่อได้ร่วมตัดสินใจค้าขายก็ย่อมต้องการที่จะเห็นสิ่งนั้นนำไปปฏิบัติได้ ไม่เพียงแต่จะมีการสนับสนุนทางการเมืองต่อการนำไปปฏิบัติ แต่กลุ่มและปัจเจกชนอาจจะกระตือรือร้นในการช่วยให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

5. การหลีกเลี่ยง การเผชิญหน้าหรือความขัดแย้งที่รุนแรง ความขัดแย้งในโครงการอาจนำไปสู่การเป็นปฏิปักษ์อันยากที่จะแก้ไข กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดโอกาสที่คู่กรณีจะแสดงความต้องการของกลุ่มเขา และความหวังกังวลที่ปราศจากความรู้สึกที่เป็น

ปฏิบัติ การมีส่วนร่วมของประชาชนตั้งแต่ต้นสามารถเผชิญหน้ากันอย่างรุนแรงที่อาจจะเป็นไปได้ อย่างไรก็ตามการมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ใช่ยาวิเศษมันไม่อาจที่จะลดหรือกำจัดความขัดแย้งในทุก ๆ กรณี

6. ความน่าเชื่อถือและความชอบธรรม โดยทั่วไปแล้วการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นวิถีทางที่นำไปสู่ความชอบธรรมและการดำรงอยู่ของความชอบธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการตัดสินใจซึ่งโปร่งใสและน่าเชื่อถือต่อสาธารณชนและทำให้สาธารณชนมีส่วนร่วม โครงการมีส่วนร่วมของประชาชนยังก่อให้เกิดความเข้าใจถึงเหตุการณ์ที่นำไปสู่การตัดสินใจนั้น ๆ

อรรถ ก๊กผล⁶⁹ ได้กล่าวถึงประโยชน์ของการมีส่วนร่วมของประชาชนเอาไว้ว่า

1. เพิ่มคุณภาพการตัดสินใจ ช่วยให้เกิดการพิจารณาทางเลือกใหม่ ทำให้การตัดสินใจรอบคอบขึ้น

2. การลดค่าใช้จ่ายและการสูญเสียเวลา เมื่อการตัดสินใจนั้นได้มีการยอมรับ และจะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างการนำไปปฏิบัติ

3. การสร้างฉันทามติ ลดความขัดแย้งทางการเมืองและเกิดความชอบธรรมในการตัดสินใจของรัฐ

4. การเพิ่มความง่ายในการนำไปปฏิบัติ สร้างให้ประชาชนเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ และมีความกระตือรือร้นในการช่วยให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

5. การมีส่วนร่วมตั้งแต่ต้นสามารถลดการเผชิญหน้าและความขัดแย้งที่รุนแรงได้

6. ช่วยทำให้เจ้าหน้าที่ของรัฐมีความใกล้ชิดกับประชาชน และไวต่อความรู้สึกห่วงกังวลของประชาชน และเกิดความตระหนักในการสนองตอบต่อความต้องการของประชาชน

7. การพัฒนาความเชี่ยวชาญและความคิดสร้างสรรค์ของสาธารณชน ถือว่าเป็นการให้การศึกษามุมชน เพื่อเรียนรู้กระบวนการตัดสินใจ และเป็นเวทีฝึกผู้นำชุมชน

8. ช่วยทำให้ประชาชนสนใจประเด็นสาธารณะมากขึ้น เป็นการเพิ่มทุนทางสังคม และช่วยเสริมสร้างให้ประชาชนเป็นพลเมืองที่กระตือรือร้น สอดคล้องกับการปกครองตามหลักประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วม ในการร่วมรับรู้ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ และเป็นที่ยอมรับร่วมกันของทุกฝ่าย การให้ข้อมูลประชาชน การรับฟังความคิดเห็นจากประชาชน การปรึกษาหารือ การวางแผนร่วมกัน การร่วมปฏิบัติ และ

⁶⁹ พัชรีย์ สิโรต และคณะ, คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน, น. 3.

การควบคุมโดยประชาชน เพื่อประโยชน์ของประชาชนเอง ที่ได้ตัดสินใจในเรื่องที่เกี่ยวข้องโดยตรง

ประชาชนได้ทำการตัดสินใจใช้ทรัพยากรและมีความรับผิดชอบในกิจกรรมที่กระทำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชนครอบคลุมถึงการสร้างโอกาส ที่ให้สมาชิกทุกคนของชุมชนและของสังคมได้ร่วมกิจกรรมซึ่งนำไปสู่กระบวนการพัฒนาทำให้ได้รับประโยชน์จากการพัฒนาโดยเท่าเทียมกัน เกิดความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งที่ประชาชนลงทุนลงแรงกับประโยชน์ที่ได้ อีกทั้งยังเป็นความพอใจของทุกฝ่าย

กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน จึงเป็นกระบวนการสื่อสารสองทาง ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระบวนการร่วมตัดสินใจ การร่วมดำเนินการ และร่วมรับประโยชน์ โดยต้องมีการให้ข้อมูลต่อสาธารณชนและให้สาธารณชนแสดงความคิดเห็น การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงมีอยู่ในเกือบทุกกิจกรรมของสังคม

จากแนวคิดทูลทางสังคม ประชาสังคม และการมีส่วนร่วมของประชาชน ผู้ศึกษาพบว่าแนวคิดทั้งสามมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน เพราะการนำแนวคิดทั้งสามมาใช้ในการดำเนินงานต่าง ๆ จะช่วยเพิ่มศักยภาพในการทำงาน และช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะปลิกตัวไปทำแบบปัจเจก ทำให้เกิดจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกัน หรือการต่างตอบแทน ซึ่งทำให้องค์กรชุมชนแข็งแรงและมีพลังมากขึ้น เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและกระจายข้อมูลข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว

เริ่มจากแนวคิดทูลทางสังคม เป็นแนวคิดที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตไทยและสังคมเกษตรกรรมมาช้านาน เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความเป็นเครือข่าย และผลประโยชน์ต่างตอบแทนระหว่างกัน ทูลทางสังคมนั้นเป็นเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดี ความใกล้ชิดกัน และความเข้มแข็งของชุมชน มีการแสดงออกถึงความสัมพันธ์ที่เข้มแข็งนี้ด้วยการแสดงออกในรูปแบบของการปฏิบัติกิจกรรมร่วมกันด้วยความเต็มใจ เพื่อประโยชน์ของชุมชนให้ชุมชนสามารถแก้ปัญหาได้เองโดยการระดมความคิดของคนในพื้นที่ เพื่อประโยชน์สูงสุดของชุมชนโดยมีการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งความสัมพันธ์นี้อาจจะอยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์แนวราบ สร้างสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ เพื่อประโยชน์ทั้งในการแสดงความคิดเห็นได้อย่างเท่าเทียมกัน การร่วมมือ ลงแรงและรับผลประโยชน์อย่างเท่าเทียมกันด้วย

โดยผู้ศึกษาคิดว่าแนวคิดทุนทางสังคมนั้น จะเป็นแนวคิดตั้งต้นที่จะก่อให้เกิดความเป็นประชาสังคมตามมา ซึ่งประชาสังคมก็คือความสำคัญในการเป็นพลเมืองของประชาชน สำนึกว่าตนเป็นเจ้าของปัญหาของชุมชน เป็นพื้นที่เวทีเปิดในการแสดงออกของประชาชน ที่มีเจตจำนงที่จะเข้าร่วมรับผิดชอบและร่วมแก้ไขปัญหา การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ปัญหาชุมชนเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดจิตสำนึกความเป็นชุมชน มีความคิดและการยอมรับเรื่องความร่วมมือกันอย่างอิสระ มีความต้องการที่จะรวมตัวกันเพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมตามสิทธิ และหน้าที่ของตนอย่างเต็มความสามารถ มีความต้องการที่จะทำประโยชน์ ด้วยจิตสำนึกในตัวเอง เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชน มีความรู้สึกรักและเป็นเจ้าของชุมชน มีพลังมวลชนที่จะสามารถปกป้องและเรียกร้องประโยชน์ให้แก่ชุมชนของตนเองได้

แนวคิดสองแนวคิดข้างต้น ทั้งทุนทางสังคม และประชาสังคมนั้น จะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนขึ้น โดยการมีส่วนร่วมนั้นเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมในชุมชน เป็นการกระตุ้นให้ประชาชนได้ร่วมกันเรียนรู้สภาพของชุมชน แสดงให้เห็นถึงความต้องการของตนเอง มีการตัดสินใจ กำหนดเป้าหมาย ปฏิบัติตามแผนการเพื่อการพัฒนา และร่วมกันรับผลประโยชน์จากการพัฒนานั้นด้วย อีกทั้งยังต้องร่วมรับผิดชอบหากเกิดผลเสียหายจากการดำเนินงานนั้น ๆ เนื่องจากเป็นผู้ดำเนินการเองในทุกกระบวนการ ตั้งแต่เริ่มคิด เริ่มวางแผน การปฏิบัติการ รวมทั้งการติดตามประเมินผล ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดเห็นที่เหมาะสม และเป็นที่ยอมรับร่วมกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งเอาไว้ ประชาชนในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและท้องถิ่นได้ร่วมแสดงความคิดเห็น และกระทำในสิ่งที่เห็นพ้องต้องกัน ตลอดจนร่วมพิจารณากำหนดปัญหา ความต้องการของประชาชน ชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือ แก้ไขปัญหา หาแนวทางพัฒนาชุมชนในขณะทีลักษณะของการเข้ามามีมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาโดยทั่วไปนั้นประชาชนอาจเข้าร่วมในกระบวนการตัดสินใจว่าจะทำอะไร การเข้าร่วมในการนำโครงการไปปฏิบัติ โดยเสียสละทรัพยากรต่าง ๆ การมีส่วนร่วมของประชาชนต้องดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนต่อเนื่องซึ่งจะก่อให้เกิดผลผลิตที่สอดคล้องกับความต้องการของสาธารณชน เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพของการจัดสรรทรัพยากรของสาธารณะให้สูงขึ้นอีกด้วย

ทุนทางสังคมและการมีส่วนร่วมของประชาชนมีความใกล้เคียง คล้ายคลึงกันมาก ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้ศึกษาคิดว่า ความแตกต่างของทั้งสองแนวคิดนั้นก็คือ การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น เป็นสิ่งที่ประชาชนได้รับแรงกระตุ้น สนับสนุนจากองค์กรอบภายนอกมากกว่าที่จะเกิดขึ้นจากการตระหนักรู้ถึงปัญหาภายในชุมชน โดยคนจากชุมชนเอง แต่ทุนทางสังคมนั้นเป็นการแสดงให้เห็นถึง

ความตื่นตัว ตระหนักรู้ถึงความเป็นไปของชุมชน เกิดจากความสัมพันธ์ในแนวราบของคนในชุมชน โดยใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างกันในการพูดคุย ปรีกษาหารือ และลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืน ชุมชนจะมีบทบาทโทษของตัวเอง ที่ได้รับการยอมรับจากทั้งชุมชน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาชุมชนของตนเอง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กนกวรรณ จินานุวัฒนา ศึกษาเรื่อง “กระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย”⁷⁰ จากการศึกษาพบว่า การดำเนินธุรกิจของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจงนั้น การเกิดกลุ่มเริ่มจากการที่มีผู้นำที่เข้มแข็ง เสียสละ และความเป็นเครือญาติ ของคนในชุมชน นอกจากนั้นการที่ชุมชนมีสภาพภูมิประเทศ ทำเลที่ตั้งที่ใกล้แหล่งน้ำ และมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ถือว่าเป็นปัจจัยภายในที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดกระบวนการทุนทางสังคมในชุมชน นอกจากนั้น การช่วยเหลือ สนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องวิชาการ เทคโนโลยี เงินทุนและวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็ถือว่าเป็นปัจจัยภายนอกที่ช่วยส่งเสริมให้กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นสามารถดำเนินการได้ด้วยดี และก่อให้เกิดพลังของชุมชนในการขับเคลื่อนธุรกิจชุมชนให้สามารถประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด : กรณีศึกษาบ้านคลองจรเข้ น้อย ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา”⁷¹ จากการศึกษาพบว่า ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทำให้ชุมชนมีทุนสิ่งแวดล้อม ทุนมนุษย์ และทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้อย่างพอเพียง เป็นผลให้คนสามารถอยู่ร่วมกันและอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างปกติสุข มีความเอื้ออาทรและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งความสัมพันธ์อันดีนี้ได้นำมาซึ่งการส่งสมทุนทางสังคมในชุมชน ทำให้สรุปบทเรียนได้

⁷⁰ สรุปความจาก กนกวรรณ จินานุวัฒนา, “กระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ต.คลองกระเจง อ.สุวรรณภูมิ จ.สุโขทัย,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546).

⁷¹ สรุปความจาก กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, “ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด: กรณีศึกษาบ้านคลองจรเข้ น้อย ต.เกาะไร่ อ.บ้านโพธิ์ จ.ฉะเชิงเทรา,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547).

ว่าทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การแก้ไขปัญหาสุขภาพเสถียรประสบความสำเร็จ กระบวนการทุนทางสังคม ก่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาชุมชน โดยอาศัยปัจจัยต่าง ๆ อาทิ ความเข้มแข็งของผู้นำ ค่านิยมที่ดีงามของคนในชุมชน และการประสานกับหน่วยงานภายนอก เพื่อก่อให้เกิดเป็นพลังในการขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถแก้ไขปัญหาสุขภาพเสถียรได้อย่างมีประสิทธิภาพ ปัจจัยภายในที่สำคัญประการหนึ่งได้แก่ ผู้นำตามธรรมชาติ ซึ่งทำหน้าที่ดูแลชุมชนอย่างใกล้ชิด และต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแกนนำในการก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาสุขภาพเสถียร ส่วนปัจจัยภายนอกที่สำคัญคือ วิทยาการกระบวนการที่นำเอาองค์ความรู้ใหม่เข้ามาช่วยเหลือ โดยอาศัยความสัมพันธ์อันดีและมีการสร้างการยอมรับของคนในชุมชน หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ความศรัทธาและความไว้วางใจต่อกัน

ชยุต อินพรหม ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน : กรณีศึกษาสถานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง”⁷² จากการศึกษาพบว่า พัฒนาการของสถานวัดนั้น เกิดจากจิตสำนึกรักบ้านเกิด ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่หล่อเลี้ยงความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนให้เกิดการรวมพลัง เกิดการระดมทรัพยากรต่าง ๆ ขึ้น เพื่อนำมาพัฒนาชุมชนให้มีความเจริญก้าวหน้า และดำรงอยู่อย่างร่มเย็น โดยมีวัดตะโหนดเป็นศูนย์รวมศรัทธาของชุมชน การนำทุนทางสังคมเดิมมาจัดการทรัพยากรธรรมชาติของสถานวัดได้ทำอย่างเป็นองค์รวม มีการบูรณาการเชื่อมโยงป่าน้ำและดินเข้าด้วยกัน โดยผ่านกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยระบบคิด วิถีปฏิบัติและผลลัพธ์ มาแปรเปลี่ยนทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นทุนของชุมชน ผลจากการมีสถานวัดทำให้เกิดพลังของชุมชนเพิ่มขึ้น ซึ่งพลังดังกล่าวมาจาก ทุนมนุษย์ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนความรู้และภูมิปัญญา ผลของการขับเคลื่อนองค์กรด้วยชุมชน ทำให้เป็นที่ยอมรับ กระจายทรัพยากรได้อย่างกว้างขวาง เกิดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ มีหลักประกันความมั่นคงของระบบเกษตรกรรม เกิดการกระจายรายได้ให้แก่ชุมชน สร้างอำนาจการต่อรอง สร้างความเป็นธรรมให้แก่ชุมชน อีกทั้งความสัมพันธ์ของสถานวัดกับหน่วยงานอื่นๆ ทั้งในและนอกชุมชน เป็นไปในรูปแบบของภาคี คือ บ้าน วัด และราชการได้ สร้างความเกาะเกี่ยวและยึดโยง

⁷² สรุปลงมาจาก ชยุต อินพรหม, “ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสถานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547).

เป็นเครือข่ายทางสังคมที่ให้ความช่วยเหลือ สนับสนุน และต่างตอบแทนกัน ปัจจัยสำคัญในกระบวนการทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของสภากานวัด ประกอบด้วยปัจจัยภายใน คือ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ประเพณี วัฒนธรรมชุมชน วัดและผู้นำชุมชน และภายนอก ได้แก่ การเข้ามาดูงาน การเข้ามาศึกษาวิจัยของหน่วยงาน องค์กรต่าง ๆ ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง

อภิรดา ผ้าเจริญ ได้ศึกษา “การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการดำรงชีวิตด้วยวิถีเศรษฐกิจพอเพียง : ศึกษากรณี หมู่บ้านห้วยตุ้มตำบลห้วยลาน อำเภอดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา”⁷³ จากผลการศึกษาพบว่า จุดเริ่มต้นของการรวมตัวกันของสมาชิกแต่ละกลุ่ม เกิดจากกรณีผู้นำกลุ่ม ซึ่งเป็นทั้งผู้นำแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นผู้ริเริ่มชักชวนชาวบ้านมารวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมร่วมกัน ทั้งที่เป็นกิจกรรมเพื่อส่วนรวมหรือกิจกรรมที่สร้างรายได้ให้แก่สมาชิกกลุ่ม ความสามารถเฉพาะตัวของผู้นำเป็นปัจจัยที่ทำให้ชาวบ้านเข้าร่วมและกลุ่มสามารถดำรงอยู่ได้ และจากการศึกษาการพัฒนาทุนทางสังคมของหมู่บ้านห้วยตุ้ม พบว่า ลักษณะการพัฒนาทุนทางสังคมในรูปของการขยายทุนทางสังคม คือ การเพิ่มกลุ่มจากกลุ่มหนึ่งได้มีการก่อตั้งอีกกลุ่มหนึ่งขึ้น และการเพิ่มจำนวนสมาชิกกลุ่ม และการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียงของหมู่บ้านห้วยตุ้มพบว่า กลุ่มที่มีการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง มีขั้นตอนของการพัฒนา โดยมีปฏิสัมพันธ์กัน จนเกิดความไว้วางใจกัน และมีบุคคลที่มีความเป็นผู้นำ การรวมตัวกันเป็นกลุ่มและมีกิจกรรมสร้างรายได้ มีการติดต่อกับหน่วยงานราชการ องค์กรเอกชน และหมู่บ้านใกล้เคียง และนำวิถีเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้ให้เข้ากับวิถีชุมชน

ไกรวุฒิ วัฒนสิน ได้ศึกษา “ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม”⁷⁴ จากผลการศึกษาพบว่า ความสำเร็จของชุมชนนาบั้งในการแก้ไขปัญหาเสพติด เป็นผลมาจากองค์ประกอบ

⁷³ สรุปความจาก อภิรดา ผ้าเจริญ, “การศึกษาการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการดำรงชีวิตตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง : กรณีศึกษาหมู่บ้านห้วยตุ้ม ตำบลห้วยลาน อำเภอดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา = The study of development the social capital for living with the sufficiency economy ways is a case study of Houy-Ton-Tom Village, Tom-bol Houy-Lan, Amphur Dong-Kom-Tai, Phayao Province,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549).

⁷⁴ สรุปความจาก ไกรวุฒิ วัฒนสิน, “ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549).

ภายในชุมชน ผู้นำที่มีความรู้ความสามารถ และความเสียสละ ความเป็นเครือญาติของคนในชุมชน และขยายผลสู่การแก้ไขปัญหาอื่นในชุมชน เช่นเดียวกับชุมชนไม้เรียงซึ่งเป็นต้นแบบของชุมชนแห่งการเรียนรู้ แผนชุมชนที่ได้มีการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ในการแก้ไขปัญหาผลผลิตทางการเกษตรในชุมชน และต่อมาได้พัฒนารูปแบบไปสู่กิจกรรมอื่นๆ ขณะที่ชุมชนบางเจ้าฉ่าอาศัยภูมิปัญญาในการจักสานเป็นจุดยึดโยงไปสู่การรวมกลุ่มเป็นธุรกิจชุมชน ความสำเร็จดังกล่าวในการแก้ไขปัญหาชุมชนนอกจากเกิดจากองค์ประกอบภายในชุมชนข้างต้น ยังอาศัยการสนับสนุนจากองค์ประกอบภายนอก ทั้งเจ้าหน้าที่ตำรวจ เจ้าหน้าที่อื่นของรัฐ ทั้งนี้รูปแบบการเสียสละ มุ่งมั่นในการทำตามหน้าที่ ให้ความรู้ และการสนับสนุนงบประมาณ ให้ถูกแปลงเป็นทุนทางสังคมอันเป็นพลังอันสำคัญ ทำให้เกิดระบบคิดให้สมาชิกในชุมชนมีความเอื้ออาทรต่อกัน เห็นอกเห็นใจกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน เป็นวิถีชีวิตของชุมชนที่มีความร่วมมือร่วมใจ ปฏิบัติ และเคารพต่อบรรทัดฐานของชุมชน ส่งผลในการลดเงื่อนไขที่จะเกิดอาชญากรรม ไม่ว่าจะเป็นผู้กระทำผิด เหยื่อ และโอกาสในการกระทำผิดในชุมชน ทำให้ชุมชนมีความสงบสุขต่อไป

จารุณี วงศ์สี ได้ศึกษา “ทุนทางสังคมกับการจัดการขยะมูลฝอย : กรณีศึกษาชุมชนวัดกลาง เขตบางกะปิ กรุงเทพมหานคร”⁷⁵ จากผลการศึกษาพบว่า ความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับความสำเร็จของการจัดการขยะมูลฝอยของชุมชนวัดกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอยู่อาศัยในชุมชนมาเป็นระยะเวลายาวนาน การมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งเอื้อให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกสาธารณะและความรู้สึกของความเป็นเจ้าของ ส่วนสถานการณ์ปัญหาขยะมูลฝอยที่เกิดขึ้น ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนถูกนำมาได้อย่างเต็มที่ มีการนำภูมิปัญญามาใช้จัดการกับปัญหา ความเห็นอกเห็นใจกัน การทำงานร่วมกัน การทำกิจกรรมร่วมกันของชุมชน มีการให้ผลประโยชน์ต่างตอบแทนกัน ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้ สะท้อนออกมาในรูปของการที่ชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกัน ในการจัดการกับปัญหาขยะมูลฝอย อีกทั้งพบว่าการสนับสนุนจากภายนอกที่เหมาะสมนั้นก็ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การแก้ปัญหาขยะมูลฝอยประสบความสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นเป็นการสนับสนุนด้านงบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ การประสานงาน การให้ความรู้ต่างๆ อย่างเหมาะสม ฯลฯ ซึ่งช่วยให้การดำเนินงานมีความคล่องตัวมากขึ้น แต่ถึงอย่างไรก็ตามสิ่งที่มีความสำคัญกว่า

⁷⁵ สรุปความจาก จารุณี วงศ์สี, “ทุนทางสังคมกับการจัดการขยะมูลฝอย : กรณีศึกษาชุมชนวัดกลาง เขตบางกะปิ กรุงเทพมหานคร = Social capital and waste management : a case study of Wat Klang Community, Bangkrapi, Bangkok,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549).

การช่วยเหลือจากภายนอกก็คือ การริเริ่มมาจากความต้องการของคนในชุมชนเองที่ต้องการแก้ปัญหา จะเป็นสิ่งที่ส่งผลให้การพัฒนา และการแก้ปัญหานั้นมีความยั่งยืนมากกว่า

ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ ได้ศึกษา “วาทกรรมทุนทางสังคม : กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546)”⁷⁶ จากผลการศึกษาพบว่า ประการที่หนึ่ง การนำศัพท์คำว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ที่ถูกนำมาใช้แตกต่างกันสืบเนื่องมาจากฐานคิดที่แตกต่างกัน โดยตัวแนวคิดเองแล้วเป็นแนวคิดที่กล่าวถึง “ความสัมพันธ์ทางสังคม” ในรูปแบบต่างๆ ที่ส่งผลให้เกิดการร่วมมือของคนในสังคม สามารถมีความหมายทั้งในระดับปัจเจกและกลุ่ม การนำคำว่าทุนทางสังคมมาใช้ในสังคมไทยมีพลวัตของความหมายจนเปลี่ยนไปเป็น “การเป็นทุนของสังคม” ซึ่งทำให้เกิดการรวมเอาแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ ทุนภูมิปัญญา มาเป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคมด้วย โดยเห็นว่าการพัฒนาทุนทางสังคมจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ประการที่สอง แนวคิดทุนทางสังคมมีฐานะเป็นแนวคิดเชิงบูรณาการภายใต้การผสมผสานแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์กับสังคมวิทยา มาได้ต่อการดำเนินนโยบายการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งเน้นในเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมากเกินไป ประการที่สาม จากกรณีศึกษา เรื่องกองทุนหมู่บ้าน หนึ่งผลิตภัณฑ์หนึ่งตำบล และกรณีปัญหาความขัดแย้งด้านการจัดการทรัพยากร แสดงให้เห็นข้อขัดแย้งด้านความคิดระหว่างหน่วยงานรัฐบาล นักวิชาการ ประชาชนชาวบ้าน และนักพัฒนา โดยหน่วยงานรัฐบาลได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมอิงกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ฝ่ายนักวิชาการ ประชาชนชาวบ้าน และนักพัฒนา ก็พยายามที่จะให้ความหมายของทุนทางสังคมโดยอิงกับการพัฒนาที่ยั่งยืน การช่วงชิงการเป็นเจ้าของวาทกรรมทุนทางสังคมทั้งแนวคิดและปฏิบัติการดังกล่าวจะพิจารณาได้ว่าเชื่อมโยงกับเรื่องผลประโยชน์และอำนาจ โดยความคิดเกี่ยวกับ “ระบบคุณค่า” และ “มูลค่า” ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวนั้นอย่างค่อนข้างชัดเจน

⁷⁶ สรุปความจาก ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, “วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ. 2540 - 2546),” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547).